

**ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՀԵՏՔԵՐԸ ԳԱՌՆԻՈՒՄ. ՎԻՇԱՊԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ**

Գառնիում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի նյութեր հայտնի են սակավաթիվ օրինակներով:

Վերոհիշյալ դարաշրջանի մշակույթի վերաբերյալ մենք պատկերացում ենք կազմում Գառնիի ամրոցի պեղումների, զյուզի աարբեր մասերում հողային աշխաանքների ժամանակ պատահականորեն բացված դամբարան-

Նկ. 96. Ուշ բրոնզեդարյան ընկած Գառնիի ամրոցի դիմաց:

ների և Գառնիի ամրոցից արևելք ընկած հրվանդանի բնակատեղիի պեղումների միջոցով հայտնաբերված նյութերով:

Քանի որ Գառնիի ամրոցում ուսումնասիրվող դարաշրջանի բնակավայրը ոչնչացվել է ավելի ուշ ժամանակների բնակիչների կողմից, իսկ ուշ բրոնզեդարյան մեկ այլ բնակատեղի պահպանվել է ամրոցից արևելք ընկած

հրվանգանի վրա, ուստի նյութի շարադրանքը մենք հարմար ենք գտնում սկսել վերոհիշյալ հրվանդանի բնակատեղիի նկարագրությամբ:

Դաստի ձորում, Աղատ և Գառնի գետերի գետախառնուրդում՝ վեր է խոյանում մի ղառիթափ հրվանդան, որի բարձրագույն հրապարակի վրա ծավալվում է ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղին (նկ. 96):

1952 թ. աշնանը այս բնակատեղին (պուղացիները անվանում են «Թաղ-չառ»), պեղել է հնագետ Հ. Մարտիրոսյանը¹:

Հրվանդանն ունի ձգված մակերես, որի երկարությունը 270 մ է, իսկ լայնությունը՝ 80 մ, ամենանեղ մասում՝ 70 մ: Ծանապարհը գեպի ամրոց դնում է ձորով, Աղատ գետի վրայով:

Հրվանդանի մակերեսը հարավից-հյուսիս կտրված է կիկլոպյան երկու պարիսպներով (աղ. XXIV): Արևելյան պարիսպը գտնվում է դեպի հրվանդանը սանող ճանապարհի վրա և պաշտպանում է բերդ-սմբոցի մուտքը: Մյուս պարիսպը կառուցված է հրվանդանի ամենանեղ պարանոցի վրա: Այսպիսով, երեք կողմից (արևմտյան, արևելյան և հարավային) անմատչելի ամրոցը պաշտպանված է երկու հզոր պարիսպներով:

Կիկլոպյան պարիսպը լավ է պահպանվել մուտքի հատվածում: Պատերը կառուցված են մեծածավալ ժայռաքեղքներով, որոնք երկու կողմից երեսապաման գեր են կատարել, իսկ միջին մասը լցված է նույն քարի ավելի փոքր քեղքներով: Այդ շարվածքի երկարությունը 59 մ է, լայնությունը 7 մ:

Պատը, մոտ 9,5 մ երկարությամբ, հասակորեն գծագրվում է հարավային կողմից և պահպանվել է մոտ 3 մ բարձրությամբ: Դեպի հյուսիս պատը ձգվում է մոտ 11 մ երկարությամբ: Այս հատվածում այն պահպանվել է 2,5 մ բարձրությամբ:

Արևելյան պարիսպը, որն ավելի շատ է վնասված, նախորդից հեռու է մոտ. 73 մ: Նրա լայնությունը հարավային ծայրում 4,5 մ է, իսկ հյուսիսային ծայրում՝ 7,5 մ: Պատի միջին բարձրությունը 2,5 մ է:

Պեղումների ընթացքում այս երկու կիկլոպյան պարիսպների միջև ընկած ապարծությունում մշակութային հետքեր չեն հայտնաբերվել:

Բնակաանդին տարածվում է երկրորդ պարսպից ներս, դեպի արևմուտք: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են մի շարք բնակարանների հետքեր, որոնք և կոմպլեքսներով են ներկայացված, և առանձին կացարաններով:

Պեղված բնակարանների մի մասը կիսագետնափոր է և գետնի երեսին ոչ մի հեաք չունի (№ 2, 3, 7), իսկ մի քանիսը գետնի երեսին իրենց շուրջը ունեն մանր քարերի կույաներ (№ 1, 4, 5, 6):

Պեղող հնագետը վերջիններս դիտում է որպես ուշ երևույթ: Այս ուշ բնակարանները մեծ մասամբ կոմպլեքսներով են հանդես գալիս:

Հայտնաբերված բնակարանները պլանում ներկայացնում են քառանկյունի կառուցվածքներ, որոնց պատերը շարված են անմշակ քարերով:

Բնակարանային կոմպլեքսներից մեկը բաղկացած է երկու կացարաններից (№ 1, 4): Առաջինը (5,6×3,9 մ²) ուղղված է հյուսիսից հարավ, իսկ նրան կից, ծավալով մի փոքր զիջող, երկրորդ կացարանը՝ (4,2×3,2 մ²) արևելքից արևմուտք:

¹ Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում Հ. Մարտիրոսյանին՝ պեղումների օրագիրը տրամադրելու և արդյունքների հրատարակությունը ինձ վերապահելու համար:

Կացարանի պատերը շարված են անմշակ, միջին մեծությամբ քարերով: Առաջին կացարանում խորացվել է 1,63 մ, իսկ երկրորդում՝ 1,7 մ. որից ցած մշակութային շերտը ավարտվում է:

Առաջին կացարանում հայտնաբերվել են աղսրիքի բեկոր, եղան կողոսկրեր և մեծ քանակությամբ սև և կարմիր վալիեցրած խեցեղենի բեկորներ, որոնք վերագրվում են միջին և ուշ բրոնզի մշակույթին:

Հայտնաբերվել են նաև մոխրագույն, հասարակ թաղարների ռեկորներ՝ հատիկաշար և հորիզոնական խորաքանդակ դոսիներով դարդարված:

Կից սենյակում (№ 4) նյութական մնացորդներն աննշան են: Հայտնաբերվել է դեղնավուն մեկ-կանթանի կավամանի մաս, սև փալիեցրած թոսի մաս և այլն:

Բնակարանների երկրորդ կոմպլեքսը (№ 5) ըաղկացած է երեք կոցարանից. իրար ղուգահեռ և կից երկու կացարաններից՝ ուղղված արևելքից արևմուտք և նրանց հեռ միայն մեկ ծայրով միացող՝ հյուսիսից հարավ ուղղված երրորդ կացարանից:

Կացարաններն իրարից տարբերվում են չափերով (առաջինը՝ հյուսիսային ծայրում 2,8×1,6 մ² է, մեջտեղինը՝ 4×2,17 մ² և հարավային կողմինը՝ 3,8×2,4 մ²):

Հյուսիսային ծայրամասի կացարանում մշակութային շերտն ավարտվում է պատի հիմքից 1,04 մ խորության վրա, մեջտեղի կացարանում՝ 0,7 մ և հարավային ծայրի կացարանում՝ 0,76 մ խորության վրա:

Բնակարանների պատերը կառուցված են տարբեր մեծությամբ ըաղալտե քարերից: Բոլոր կացարաններում հայտնաբերվել են ոչ մեծ քանակությամբ խեցեղենի բեկորներ, որոնք նման են նախորդ կոմպլեքսում հայտնաբերվածներին:

Պեղվել են նաև մի շարք մեկուսի կացարաններ (№ 2, 3, 7, 8, 9), որոնք չափերով և ձևով միմյանցից քիչ են աարբերվում: Բոլորն էլ համարյա կիսադեռնափոր են: Նրանց մեջ ավելի հետաքրքրական է № 7 կացարանը, որի բոլոր պատերն հայտնաբերվել են: Այն ներկայացնում է մի քառակուսի կացարան (4,8×4,2 մ²), մեջտեղից կիսված միջնապատով: Պատերը կառուցված են երկշար քարերով, որոնց միջև եղած ասրածությունը լցված է մանր քարերով: Միջնապատը բավականին հաստ է՝ 0,9—1,0 մ: Արտաքին պատերի հաստությունը 1,2 մ է: Այս կացարանում շերտն ավարտվում է 1,0 մ խորության վրա:

Կացարանում հայտնաբերվել են հաստախեցի սև փալիեցրած կավամանի ռեկորներ, փոքրիկ, սև փալիեցրած խեցեղենի ռեկորներ, ինչպես նաև հասարակ, անփայլ թաղարների բեկորներ՝ հատիկաշար, ժապավենաձև և ղիզղազ, խորաքանդակ դոսիներով դարդարված: Կացարանի արևելյան պատի հիմքի տակ հայտնաբերվել են միջին բրոնզի մշակույթին ընդունակ նոխրում խեցեղենի ռեկորներ՝ կարմիր ֆոնի վրա սև դարձանախշերով (աղ. XXXV₂), դարչնագույն կայծքարից ներդիր, հստակ աստմնաշարով (աղ. XXXV), ինչպես նաև մարմնագույն կայծքարից շեղը:

Նախորդներից իր ձևով և չափերով տարբերվում է № 9 կացարանը: Այն քառակուսի է (2,1×1,8 մ²), պատերը կառուցված են մեկ շարք մեծ քարերով:

Այսպիսով, հրվանդանի «Թաղա» կոչվող բնակատեղիում չնայած տևական պեղումներ չեն ծավալվել, սակայն հայտնաբերվածով հնարավորություն է

ստեղծվում որոշ պատկերացում կազմելու վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի
րնակարանների մասին:

Բնակաաւակում, բացի խեցեղենից, հայտնաբերվել են նաև աղորիքներ,
բրոնզե հերոնատիպ դրոժիք (աղ. XXXV), մանդաղի կայծքարե ներդիր.
շեղր, կավե ուլունք, կենդանիների ոսկորներ և այլն:

Խեցեղենը հիմնականում ժամանակադրորեն բաժանվում է երկու խմբի՝
միջին բրոնզի (հայտնաբերվել են րնակարանների հիմքերից ցած) և ուշ
բրոնզի, որը կազմում է հիմնական շերտը:

Միջին բրոնզի երկու ախյի խեցեղեն է հայտնաբերվել.

ա) ղունաղարդ, վարդադուլն ֆոնի վրա՝ սև ղարդանախշերով.

բ) ղորշաղուլն և սև փայլեցրած անղարդ խեցեղենի բեկորներ:

Ուշ բրոնզի խեցեղենին րնորոշ են թասերի, թաղարների և սակավ կճուճ-
նկրի րեկորներ:

Բսա կատարման եղանակի, ուշ բրոնզի խեցեղենը նույնպես րաժան-
վում է երկու խմբի

ա) փայլեցրած մակերեսով և ր) անփայլ, հասարակ:

Խեցեղենի երկու խմբին էլ րնորոշ են միանման ղարդանախշեր: Մեծ
մասը վղից ցած ունեն րաղմաշար հորիղոնական խորաքանդակ, հատիկա-
շուր, սլիքածե կամ ղիգղադ հորիղոնական դոտիներ և այլն (աղ. XXXV—8):

Այս ղարդանախշերը մեծ մասամբ համատեղ են հանդես դալիս՝ մեկ-
րնղմեղ ղուկորդեղով իրար: Ծրերմն հանդիպում են նաև բաղմաշար ալիքեն-
րի ղարղաժապավեններ:

Փայլեցրած մակերեսով խեցեղենի վրա ղարդանախշը մեծ մասամբ
կատարված է փայլաներկը քերելու, հեռացնելու եղանակով: Հանդիպում են
նաև փայլեցման եղանակով կատարված ղարդանախշերով խեցեղենի բե-
կորներ:

Նկարաղրված խեցեղենը րաղմաթիվ ղուդահեռներ ունի Հայկական լեռ-
նաշխարհի ուշ բրոնզեղարյան րնակատեղիների և դամրարանների խեցեղե-
նի հետ: Ուստի այս հուշարձանը կարելի է թվաղրել ուշ բրոնզի դարաշրջանով:

Հայտնաբերված մոնոիւրում դունաղարդ խեցեղենի սակավաթիվ օրի-
նակները վկայում են վերոհիշյալ հրվանդանի բնակեցվածուլյան փաստը
դեռևս մթա II հաղարամյակի սղրներից:

Գառնիում ուշ բրոնզի և վադ երկաթի դարաշրջանների նյուլներ, ինչպես
վերը նշվեց, հայտնաբերվել են ամրոցի դիմաց, ամրոցից հյուսիս-արևմուտք
և աղբյուրի ալունքի մոտ:

Աղրյուրի ալունքի մոտ, 1961 թ. հղային աշխատանքների ժամանակ
բացված քարաղղային մի դամրարանից (Ձ 99, որի երկար կղմի միայն
երկու քարերն էին տեղում պահպանվել) հայտնաբերվել են կավամաններ,
բրոնզե ղարդեր:

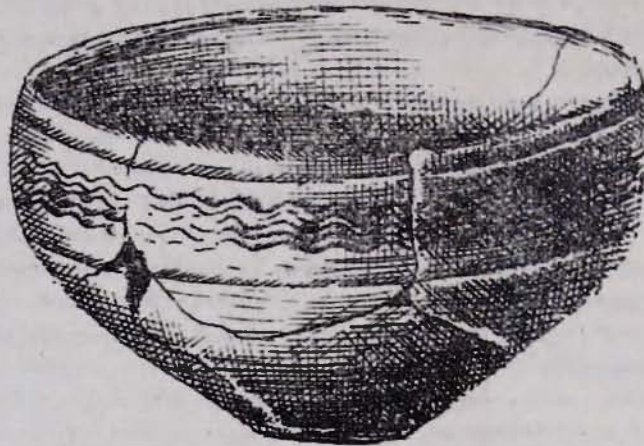
Կավամանները միմյանցից աարերվում են ձևով, դուլնով, որակով և
նրանց կարելի է րաժանել հեաեյալ խմբերի.

1. Ծրկարավիղ, երկղոնաձե իրանով կճուճներ, որոնց ղուրթերը մի
փոքր դեպի ղուրս են ճկված: Նման ղուրս կճուճներ են հայտնաբերվել: Կճուճ-
ներից երկուսը ղորշաղուլն են (Ձ 2234/184, 185), տափակ հատակով, ղուր-
թերը՝ թերի: Իրանի երկղոնիկ մասից մի փոքր վեբ ունեն խորաքանդակ հո-
րիղոնական դոտի (աղ. XXXVI, Ձ 2234/184):

Ճիշտ նույն կառուցվածքի մեկ այլ կճում, էրկկոնաձև, ուժեղ շեշտված իրանով (№ 2234/186) թերի է, մարմնագույն մակերեսով: Վղի հիմքում ունի բաղմաշար խիտ դասավորությամբ հորիզոնական գոտիներ (աղ. XXXVII):

Այս խմբի մեջ մտնող շորորոգ կճումճի (№ 2234/190) վիղը մյուսների նման շատ բարձր է, իրանն ուռուցիկ է, դարգարված հորիզոնական եռաշար, խորաքանդակ ալիքաձև գոտիներով, որոնցից ցած աարածվում են բաղմաշար հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներ (աղ. XXXVI): Արտաքինը սև փայլեցրած է, սակայն տրասկարգ քայքայված:

2. Քրեղան-թասիկ (№ 2234/188), ուղիղ կտրված և մի փոքր կլորացող շուրթերով, որն արտաքինից շեշտված է խորաքանդակ գոտիով

Նկ. 97. Թաս Գառնիի № 99 դամբարանից:

(նկ. 97): Ուղղահայաց իջնող ուսերը դարգարված են ալիքաձև վեցաշար խորաքանդակ գոտիներով, որից ցած իրանը երկկոնաձև թեքվում է՝ ավարտվելով օղակաձև մի փոքր շեշտված նստուկով: Արաաքինը սև փայլեցրած է, ասաառը սև:

3. Թաղար, երկկոնիկ (№ 2234/187), կոպիտ, անփայլ մակերեսով, մասամբ սև, մասամբ բաց շագանակագույն, շուրթը նեղանում է գեպի ներս և կարվում ուղիղ (աղ. XXXVII): Իրանի վերին մասում ունի անփույթ փորված հորիզոնական գոտիներ, որոնք անդ-անդ ընդհատվում են: Հասակը մի փոքր շեշտված է և օղակաձև նստուկ ունի:

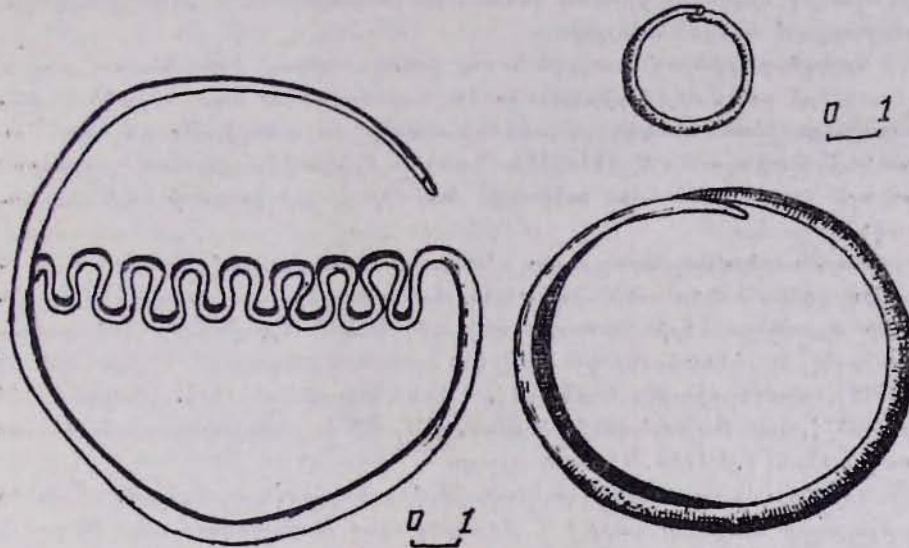
4. Պնակ փոքրիկ (№ 2234/189), մոխրագույն, մի փոքր գուրս թեքված շուրթերով, կարճ վղիկով, որի հիմքում խորաքանդակ, հորիզոնական գոտի է արված: Իրանը կլորանալով ավարտվում է ապակի հատակով:

Բացի կավամաններից, ինչպես վերը նշվեց, դամբարանում հայանարերվել են նաև բրոնզե դարգեր. ա) մեկ հերաղարդ (№ 2234/191), որը չմիացող ծայրերով կարվածքում կլոր մի օղ է (նկ. 98, 8 սմ արամագծով). կենարոնական մասում ունի օձապտույտ ժապավեն. բ) ապարանջան ժապավենաձև (№ 2234/192), ներսից ապակի, դրսից կլորացող, ծայրերը նե-

դանում, սրվում են և մի փոքր իրար վրա զալիս (նկ. 99). գ) օղեր-մաա-
նիններ (№ 2234/193), երկու ամրողջական և երեք կտորներ: Բոլորը տափակ
են, ժապավենաձև, 2,2 սմ տրամագծով, ծայրերը իրար վրա եկած (նկ. 99):

Գառնիի վերոհիշյալ դամբարանում հայտնաբերված խեցեղենի ռադա-
թիվ ղուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի սթա II հաղարամյակի
վերջի և հաախապես I հաղարամյակի սկզբի բնակատեղիների և դամբարան-
ների խեցեղենում:

Հատկապես մեծ են նմանությունները էլարի ավաղահանքի դամբարան-
ներից 1947 թ. սյաահահականորեն հայտնաբերված խեցեղենի հետ:

Նկ. 98. Հերադարդ՝ Գառնիի № 99 դամբարա-
նից:

Նկ. 99. Մատանի և ապարանջան՝ Գառ-
նիի № 99 դամբարանից:

էլարի խեցեղենին ևս ընորոշ են Գառնիի դամբարանի առաջին խմբի
երկարավիղ, երկկոնաձև իրանով կճուճներ, գուրս ճկված, կլորացող շուր-
թերով և մի փոքր շեշաված օղակաձև հատակով: Նրանց ուսերը ևս դար-
դարված են ռադմաշար խորաքանգակ հորիզոնական գոաիներով, վերևում
եղերված գիզգազ, ալիքաձև ղոաիով, իսկ ներքևում՝ հորիզոնական ժապա-
վենով (№ 1805/28, № 1813/18, 19, 20):

Նման խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև էլարից՝ Թաղագյուղ ասնող
խճուղու մոտ, 1940 թ. ռացված դամբարաններից մեկում (№ 1964):

էլարում քիչ չեն նաև Գառնիի աիսլի քրեղանատիս կավամաններ, ոսլիղ
կտրված շուրթերով, երկկոնաձև իրանով, որոնց ուղղահայաց ուսերը նույն-
պես ղարգարված են կամ գիզղազ ալիքաձև գոաիով (№ 1805/51), կամ ռաղ-
մաշար հորիզոնական խիտ գասավորված գոաիներով (№ 1813/41): Այս
քրեղաններին նույնպես ընորոշ են մի փոքր շեշաված օղակաձև նսաուկով
հաաակներ (№ 92, № 1805/59) և ալլն: էլարում ևս հայտնաբերվել է Գառ-
նիի տիսլի կտրած շուրթերով թաղար, երկկոնաձև մասում խորաքանգակ հո-
րիզոնական ժապավեն (№ 1813/43):

Գառնիի վերոհիշյալ խեցեղենն իր ղուգահեռներն ունի նաև Ծրեանի

հարավ-արևմտյան ծայրամասում, Հրազդանի ձախ ափին բացված, մթա II հաղարամյակի վերջի դամբարանային նյութերում¹:

Գառնիի քրեղան-թասիկն օղակաձև շեշտված նստուկով իր ռազմաթիվ զուգահեռներն ունի Կիրովականի մթա XI դարի վերջի և X դարի դամբարաններում (№ 1236/57, 11, 78, 20, 2, 27, № 1741/5), Խնձորուտում (№ 1176/15), Մեծամորի՝ նույնպես դամբարանային նյութերում (№ 2233/16, 22), Գառնիի խեցեղենի հետ կապվում են նաև Աշտարակի շրջանի Աղամզալու գյուղի դամբարանային նյութերը (կտրած շուրթերով և ուղղահայաց ուսերով քրեղան՝ դարդարված զույգ ալիքաձև խորաքանդակ դոտիկներով՝ № 1731, արկարավիղ երկկոնիկ իրանով կճուճը, ռազմաշար խորաքանդակ դոտիկներով դարդարված՝ № 1728 և այլն):

Կտրած շուրթերով և ուղղահայաց իջնող ուսերով երկկոնաձև տարրեր տեսականների ռազմաթիվ քրեղաններ են հայտնաբերվել նաև Արթիկի դամբարանադաշտում²: Նման քրեղանների մասեր հայտնաբերվել են նաև Մուխանաթ-թափայում (№ 1216/81): Գառնիի երկկոնիկ, կտրած շուրթերով թաղարն իր զուգահեռներն ունի նաև Կարմիր ըլուրի քաղաքի նախաուրարտական շերտերում³:

Հայանարեբված հերաղարդը օձապտույտ ճարմանդով նույնպես բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների հուշարձաններում: Նման հերաղարդեր մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարաններում⁴, Դիլիջանում (№ 1919/2), Ալավերդիում (№ 759/41), Սանահինում (№ 138), Դվինում (№ 1917/337), Նոր Բայազետում (№ 20/9, 234, 226), յուրօրինակ տեսակի, նաև Շամշադինում (№ 1195, 1196) և այլուր:

Վերահիշյալ ռազմաթիվ զուգահեռների շնորհիվ, այսպիսով, Գառնիի դամբարանի նյութերը կարելի է թվագրել մթա II հաղարամյակի վերջով և I հաղարամյակի սկզբով:

Ուսումնասիրվող դարաշրջանի նյութեր հայտնաբերվել են Գառնիի ամրոցից նաև հյուսիս-արևմուտք, երկու տարրեր դամբարաններից:

Մեկ ավերված դամբարանից մեղ է հասել թաս՝ խորր, մեջը դրված մարդու դանդ (աղ. XXXVIII, № 1965/219): Թասը մոխրագույն է, դեղաձև, շուրթը արտաքինից շեշտված է թույլ արտահայտված խորաքանդակ դոտիկով, շուրթին ունի օղակաձև ելուստ անցքով, հավանաբար կախելու համար: Հուսակը տափակ է և դարդարված շրջանակի մեջ առնված լայնակուս զուգահեռ ժապավեններով:

Կավամանների հատակների դարդանախշման սկզբունքը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է սկսած մթա III հաղարամյակից: Օրինակ, կարելի է բերել Կիրովականի «Դիմաց» կոչվող վայրում հայանարեբված մթա III

¹ Ու. Եսայան, Լ. Կառավետյան, Նորահայտ դամբարանադաշտը Երևանի մոտ, Պատմա-թանախական հանդես, 1965, № 4, էջ 283, աղ. II, նկ. 1, 4:

² Т. С. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, стр. 110, табл. 18, стр. 111, табл. 19.

³ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 177, рис. 73з.

⁴ Т. С. Хачатрян, аҗғ. աշխ., էջ 68, աղ. 4, նկ. 12:

հաղարամյակի սև փայլեցրած դարդարուն թասը (№ 1862/7), որի հատակը եղերված է խորաքանդակ հատիկաշար պսակով:

Ջարդանախշման ալս սկզբունքը լայն դարդացում և մեծ տարածում է ստանում հատկապես ուշ բրոնզի շրջանում: Տարբեր տեղերից հայանաբերված կավամանների հաաակները խորաքանդակ հատիկաշար պսակներով են եղերված, երբեմն նաև խաչվող դարդապսակով (որպիսին հայանի է լճաշենի I կրոմյեխից, № 2009/1):

Սակայն ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլերից սկսած դարդանախշվում են հստակի ոչ միայն եղբերը, այլ հենց հաաակը: Բնորոշ է դառնում հատակի դարդանախշումը փայլեցման եղանակով:

Նման բաղմաթիվ օրինակներ մեզ հայանի են լճաշենի ուշ բրոնզե-դարյան դամբարնաբուրներից (օրինակ, № 3, 5, 8 դամբարնաբուրներից): Այն լայն տարածում ունի նաև Արթիկի դամբարանային խեցեղենում:

Սակայն, սկսած մթա II հաղարամյակի վերջերից, հատակները սկսում են դարդարել ներձկման, սեղմելու եղանակով (երբեմն կատարված ենք աղոսով, երբեմն էլ լայն աղոսով): Այդ սկզբունքը լայն տարածում է դառնում հատկապես մթա I հաղարամյակի սկզբներին:

Նման հատակներով խեցեղեն մասամբ բնորոշ է Կարմիր բլուրի նոխա-ուրարական շերտերին: Այդ նյութերի մեջ հաակապես աչքի է ընկնում մթա XI դարով թվագրվող կճուճի հստակը, որը դարդարված է սեղմելու եղանակով կատարված խաչվող եղանաշարով (№ 2286/40)²:

Հատակների դարդանախշման վերոհիշյալ եղանակը շատ բնորոշ է Մեծամորի և՛ բնակատեղիի, և՛ դամբարանների խեցեղենին (1965 թ. պեղումներ № 193, 197, 225, №2236/63):

Նույն ժամանակաշրջանի թասերի համար սովորական են նաև շուրթի նեղ անցքավոր ելուստները:

Այսպիսով, Գառնիի վերոհիշյալ թասը իր հաականիշներով՝ շուրթի ելուստով, հաակի դարդանախշման սկզբունքով կապվում է մթա II հաղարամյակի վերջի և I հաղարամյակի սկզբի խեցեղենի հետ:

Ամբոցից հյուսիս-արևմուտք, մեկ այլ քանդված դամբարանից մեզ են հասել վեց կավամաններ, մեծ մասամբ ջարդված, մեկը սև փայլեցրած, մյուսները հասարակ: Բոլորի մակերեսը կրապաա է:

Ամբողջական կավամաններից մեկը փոքրիկ կճուճ է (աղ. XXCVIII, № 1966/18) դնդաձև իրանով, մի փոքր շեշաված նուրբ շուրթերով, մոխրագույն, հասարակ:

Հայտնաբերվել է ամբողջական աման, նույնպես հասարակ, մոխրագույն (№ 1966/22): Հասարակ կավամաններից մեկը (աղ. XXXVIII, № 1966/21) անդարդ է, դորշագույն, կոպիա, մի փոքր ծաված շուրթերով:

Հայտնաբերվել են նաև երկու դնդաձև իրտնով թաղարներ, թերի, հասարակ, գեպի դուրս ձկված նուրբ, կլորացող շուրթերով, մրոաված, անհամաչափ թրծումով: Թաղարներից մեկը մոխրագույն է, շուրթից ցած ունի բաղմաշար հորիզոնական դոաիններ, որոնք ներքեում եղերված են թեք խորաքանդակ հատիկաշարով (№ 1966/20), մյուսը սև է, ուսերին երեք ջարք

¹ Т. С. Хачатрян. *Նշվ. աղ.*, էջ 111, աղ. 19, էջ 126, աղ. 27:

² А. А. Мартиросян, *Նշվ. աղ.*, էջ 173, նկ. 71:

խորաքանդակ ժապավեններ, որոնց միջև տեղի է մասում, եղենաձև դասավորությամբ խորաքանդակ հատիկաշար է անցնում (№ 1966/23):

Այս թաղարները թվագրող հատկանիշներ չունեն: Նրանք երևան են դալիս ուշ բրոնզի սկզբից և պահպանվում են մինչև մթա I հազարամյակի I կեսը, բազմաթիվ օրինակներով հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի և՛ բնակատեղիների, և՛ դամբարանների նյութերում:

Դամբարանում սև փայլեցրած ընդամենը մեկ կավաման է հայտնաբերվել (№ 1966/19): Այն նրբախեցի է, ունի զնդաձև իրան, վզի մասը լի սլահպանվել, սակայն նրա հիմքում մնացել են խորաքանդակ հատիկաձև զարդանախշեր (ազ. XXXVIII): Իրանի միջին մասում խորաքանդակ հորիզոնական դոտիներով առաջացած դաշտը զարդարված է կտրելու եզանալով կատարված անկյուններ կազմող եռաշար զծերով, որոնք ընդմիջվում են թեք դրված սկավառակաձև կանթով: Չնայած նման կանթերն սկիզբ են առնում ուշ բրոնզի դեռևս վաղ փուլերում և բնորոշ են նաև Հաշենի դամբարանաբլուրներին (№ 2007/55, № 2009/111, № 2009/490), սակայն նրանք լայն տարածում են գտնում մթա II հազարամյակի վերջում և հատկապես I հազարամյակի սկզբներում:

Սկավառակաձև կանթերով ընդաձև կավամաններ բնորոշ են Կիրովականի մթա XI—X դդ. դամբարանային նյութերին (№ 1236/68), Սանահինի մթա IX—VIII դդ. խեցեղենին, հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի նշված ժամանակաշրջանի դամբարաններում (№ 1644), Ռեդկին լազերում¹, Մակարաշենում (Կիրովականի մոտ)², մի շարք օրինակներով հայտնի են Մեծամորի բնակատեղիի դամբարանների նյութերում:

Գառնիի վերոհիշյալ կճուճը թե՛ զարդանախշման եզանալով և թե՛ սկավառակաձև կանթի ձևով ավելի շուտ կապվում է մթա X—IX դդ. մշակույթի հետ, ուստի իր ամրոցը կոմպլեքսով հանդերձ կարելի է թվագրել նույն ժամանակաշրջանով:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի մեկ այլ կճուճ էլ հայտնաբերվել է ամրոցի դիմաց ճանապարհաշինության ժամանակ: Այն մոխրագույն է (ազ. XXXVIII, № 2176/94), ամբողջական, կարճ վզով շուրթը դեպի դուրս շրկված և կլորացող: Իրանը ուռուցիկ է և դեպի ցած նեղանալով, ավարտվում է փոքր հատակով: Ուսերից մի փոքր ցած ունի անփուլթ և ոչ խորը կատարված երեք հորիզոնական ժապավենաձև դոտիներ: Կճուճի հետ ոչ մի այլ իր չի հայտնաբերվել, որը դժվարացնում է նրա թվագրությունը, սակայն ելնելով նրա ձևից, կատարման եզանակից, այն ևս կարելի է թվագրել մթա I հազարամյակի սկզբով:

Այսպիսով, Գառնիի դամբարանային վերոհիշյալ նյութերը, չնայած մեծ կոլեկցիա չեն կազմում, բացի այդ պատահականորեն են հայտնաբերվել, դերազանցապես խեցեղենով են արտահայտվում և թվագրող այլ նյութեր չունեն, սակայն բազմաթիվ զուգահեռների միջոցով դանում են իրենց տեղը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի մշակույթում:

Ինչպես վերը նշվեց, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի մշակույթի հետքեր հայտնաբերվել են նաև Գառնիի ամրոցի պեղումների ժամանակ:

¹ А. А. Мартиросян, *нзв. աշխ.*, ազ. XXXVI, IV-ի նկ. 7:

² Նույն տեղում, նկ. 13:

Այդ նյութերը ձեռք են բերվել ամրոցի բոլոր աեղամասերում, ոչ հստակորեն զատվող շերտերում, որոշ դեպքերում հարևանորեն մոնոխրոմ դունազարդ խեցեղենին: Ամրոցում հայտնաբերվել են փայլեցրած մակերեսով և հասարակ խեցեղենի բեկորներ:

Փայլեցրած մակերեսով խեցեղենի խմբին բնորոշ են.

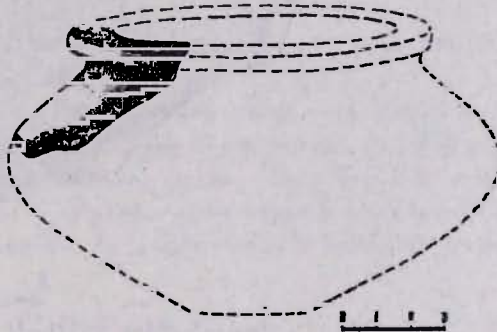
ա) նրբախեցի, կանելուրազարդ սև թասերի բեկորներ (№ 2234/59), որոնցից բաղմաթիվ օրինակներ հայտնի են Մեծամորում (1965 թ. պեղումներ), Կարմիր բլուրի նախաուրարական շերտերի երկրորդ կոմպլեքսում (մթա X դար, № 1270/10, № 2052/24, 28, № 2285/7, 33)¹, նաև Մուխաննաթ-թափալում—№ 1439/227).

բ) կավամանների բեկորներ (1966 թ. № 20), վղի հիմքում փորված եղևնաձև դարդանախշերի գոտիով, որից ցած, շրջանակի մեջ առնված, խաղիլու եղանակով կոստարված խաչաձևող, նուրբ, բաղմաշար ղիգղադենյու են արված (XXXIX):

Յոանկյունիների մեջ ամփոփված նման ղիգղադենյու, ուլիեֆ դոաիներով և կենդանակերպ բռնակներով խեցեղեն հայտնաբերվել է դարձյալ Կարմիր բլուրի նախաուրարական շերտերում (№ 2082/17) և իր ղուդահեռներով հանդերձ թվագրվում է մթա X դարով: Նման դարդանախշերով խեցեղեն բնորոշ է Մեծամորի մթա I հաղարամյակի սկզբի մշակութային շերտին, Դվենի համապատասխան շերտին, Մուխաննաթ-թափային (№ 1216/103, 1439/413, 534) և այլն:

Նույն ժամանակաշրջանով կարելի է թվագրել ամրոցում հայտնաբերված մոխրագույն մասսիվ, ժապավենաձև և դեպի դուրս ծաված, կախված շուրթերով մեծ կավամանի բեկորը (նկ. 100, № 2235/37), որը նույնպես վերը նշված ղուդահեռներն ունի:

Գառնիի ամրոցում հայտնաբերվել է նաև խնոցու բեկոր՝ ուլիեֆ շեշտոված շրջանաձև անցքով (աղ. XXXIXs), որից աչ աարածվում է ուլիեֆ գոտի: Այն հավանաբար աղեղնաձև բռնակի շտրունակությունն է (№ 2098/42): Նման աիւի խնոցիներ արականարդ բնորոշ են մթա I հաղարամյակի սկզբներին մշակութային: Մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Կարմիր-բլուրի նախաուրարական շերտերում², Մեծամորում (1965 թ. պեղումներ), Արթիկի դամբարաններում, Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք այլ հուշարձաններում, ինչպես նաև վրաստանում և Ադրբեջանում:

Նկ. 100. Կավամանի, բեկոր շեշտված պատկով՝ Գառնիի ամրոցից:

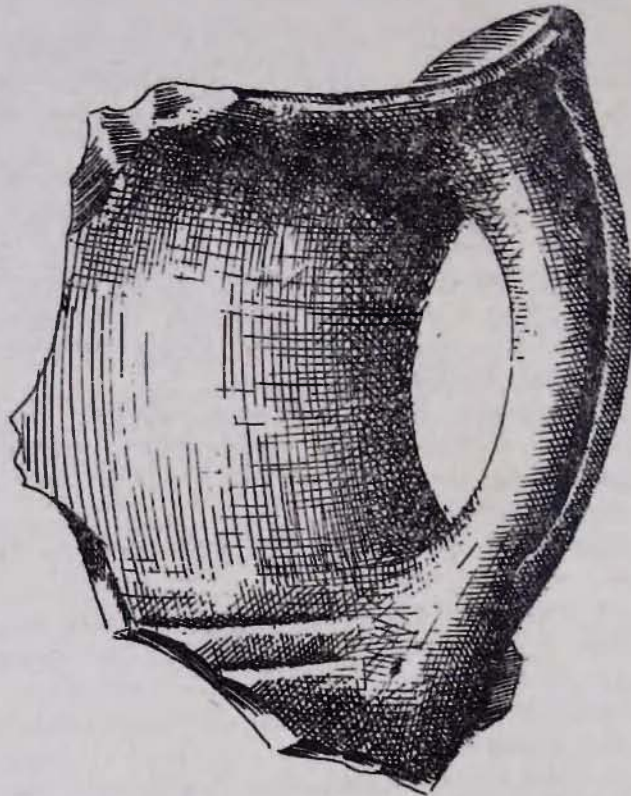
¹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 44. рис. 175—177, рис. 17. Նույնի, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 175—177, рис. 73 1—2.

А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 175—177:

² Նույն տեղում:

Ամրոցի վերոհիշյալ մշակույթին բնորոշ են նաև հասարակ. անփայլ և փայլեցրած մոխրագույն, դնդաձև իրանով. լայնաբերան, ետ ծաված կլորացող շուրթերով թաղարների բեկորներ, որոնց ուսերը զարդարված են բաղմաշար, ուղղադիծ հորիզոնական դոտիներով, երբեմն վերևից եղբրված ալիքաձև, դիզդադ խորաբանդակ ժապավենով կամ թեք հատիկաշարով (աղ. XXXIX—3, 1966 թ. № 29): Նման տիպի թաղարները նույնպես լայն տարածում ունեն Հայկական լեռնաշխարհի վերը նշված ժամանակաշրջանի հուշարձաններում:

Հայտնաբերված վերոհիշյալ թաղարների բեկորներից մեկի խորաբան-

Նկ. 101. Սափորի բեկոր ադեղնաձև կանթով՝ Գառնի ամրոցից:

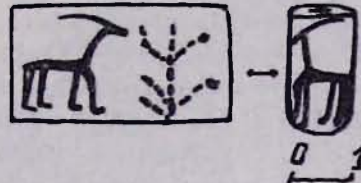
դակ դոտիների միջով անցնող հատիկները հատուկ ատամնավոր դորժիքի օգնությամբ են կատարվել և հատիկի ներսը մի անսակ սառակետաշար է ստացվել: Զարդանախշման այս եղանակը բնորոշ է Մեծամորին, հանդիպում է Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերում (№ 2052/48):

Չնայած նման ակոսաշար հատիկներով զարդանախշը ավելի վաղ ծագում ունի և երևան է դալիս Լճաշենի մի շարք դամբանարկուրների և կրոմլեխների խեցեղենում (№ 2007/135), սակայն Գառնի խեցեղենի վերոհիշյալ խմբի հետ կարող է թվագրվել մթա I հաղարամյակի I քառորդով:

Ամրոցում հայտնաբերված մեկկանթանի ուռուցիկ իրանով մեծ սափորի մասը երկար վղով և գեղեցիկ գեպի դուրս ճկված շուրթերով, վզի հիմքում ունի խորաքանգակ ղուլդ հորիզոնական գոտիներ (նկ. 101): Շուրթից սկսվող և վզի հիմքում ավարտվող կանթը կլորաբուն է և աղեղնաձև գուրս լեկված: Արտաքինից այն ունի ուղղահայաց, երկարավուն փորվածք (№ 2235/46):

Նման սափորների մասեր հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտում (№ 2236/37, 38, 39), սակայն ավելի բնորոշ են և իրենց տարատեսակներով հանգերձ լայն տարածում են ստանում Հայկական լեռնաշխարհի մթա VIII—VI դարերի հուշարձաններում:

Գառնիի ամրոցի ուշագրավ հայտնագործություններից մեկը գլանաձև կնիքն է (նկ. 102, № 1964/57), որը դրսևում է սլաքապի հյուսիսային պատի V աշտարակի մոտ՝ ներսի կողմից:

Նկ. 102. Գլանաձև կնիք՝ Գառնիի ամրոցից:

Այն պարասաված է սև քարից և ունի խողովակաձև անցք՝ թելից կախելու համար: Նրա գլանաձև մակերևույթի վրա փորագրված է ալժ՝ կանդնած կենաց ծառի առջև: Ձևով այս կնիքն առնչվում է Կարմիր բլուրի միջնաբերդում հայտնաբերված մի խումբ գլանաձև կնիքների հետ³, որոնք ըստ Բ. Պիտրովսկու, չնայած ասուրական և բաբելական ծագում ունեն, սակայն նրանց մի մասի ուրարտական լինելը բացառված չէ⁴:

Ի տարբերություն ասուրական և ուրարտական ռճավորված ծառով շատ կնիքների, Գառնիի կնիքի կենաց ծառը ներկայացված է ավելի բնական, պարզ: Նույնը կարելի է ասել և այժի նկատմամբ, որը ներկայացված է նույնպես բնական, անշարժ վիճակում, առանց թևերի և այլ կենդանակերպ կամ թռչնաձև գուգորգումների:

Կենաց ծառի և նրա մոտ կանգնած այժի թեմատիկան շատ հին է և լայն տարածում ունի Հին Արևելքի մշակույթում:

Լեռնային այժը Շումերում ճանաչվել է որպես հզոր ուժի մարմնավորող և պատահականություն չէ, որ նրանց գիցաբանությունում Շումերի կառավարիչները հաճախ համեմատվում են հզոր այժի հետ⁵: Շումերի գլխավոր աստվածներից մեկը կոչվում է Քրերի այժ⁶: Էլամի և Միջագետքի կնիքների վրա այժերը հաճախ հանգես են գալիս որպես սրբազան կենաց ծառի պահպանողներ:

³ Մանրամասն դեղահանները տես՝ А. А. Мартиросян, «Հնգ. աշխ.», հ. 2, № 20:

⁴ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, стр. 27, рис. 15.

⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, стр. 77, рис. 50.

⁶ Նույնի, Кармир-блур, III, стр. 58, рис. 44.

⁵ В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, стр. 393, Սանթրոնի 139:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 370, 393:

Սկսած մթա III հազարամյակի II կեսից այն սիրված մոտիվ է ակկադական գլանաձև կնիքների դարգանկարներում:

Միջագետքի գլանաձև կնիքների և նրանց աղագեցության տակ գտնվող Միրիայի և Կիպրոսի կնիքների վրա պատկերված այծը իր վրա կրել է ռուսականության և անձրևի աստվածության ատրիբուտները²:

Այժի այգ նույն կերպարը պահպանվել է նաև ուրարտական և ասսասանյան կնիքներում: Անշուշտ, Գառնիում հայտնաբերված գլանաձև կնիքի վրա փորագրված այծը կենաց ծառի հետ միասին նույնպես բնության ղարթոնքի հետ կապված ընթացական մի գործողություն է պատկերում:

Բացառիկ ցուլտուր-պատմական արժեք է ներկայացնում Գառնիում հայտնաբերված «վիշապը», որի վրա փորագրված է ուրարտական սեպագիր արձանագրություն (նկ. 103): Այն հայտնաբերվել է 1963 թ. պեղումների³: Ժամանակ, Գառնիի հեթանոսական տաճարից արևմուտք, պալատական սրահում⁴: «Վիշապը» իրենից ներկայացնում է բաղալտի երկարավուն մի քար, որի վերին մասը շարգված է: Այն քառակող է, երեսի մասը ըավակա-նին լայնագիր է՝ նեղ կողմերի համեմատ (պահպանված մասի երկարու-թյունը 1,87 մ է, լայնությունը վերին մասում՝ 0,77 մ է, իսկ ոտորին մասում՝ 0,7 մ: Հաստությունը ընդամենը 0,4—0,42 մ է)⁵:

Այսպիսով, շնայած նրա վերին մասը կոտրված է, սակայն պահպանված մասի շափերից ղգացվում է, որ կոթողը համաչափ լայնություն չի ունեցել. վերին մասում ավելի չայնագիր է եղել և գեպի ցած գնալով մի փոքր նեղացել է, այսինքն ճիշտ նույն ձևն է ունեցել, ինչ որ Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քառակող «վիշապները»:

Քարի վերին մասում, լայնագիր երեսին երկու կողմից պահպանվել են կենդանու վերջավորությունների՝ ոտքերի ուլիքի պատկերը, մի տեսակ կախված վիճակում:

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունը փորագրված է կոթողի կենտրոնական մասում և անցնում է «վիշապի» առջևի ուլիքի վերջավորու-թյունների վրայով, որպիսի հանգամանքը, ինչպես ճիշտ նկատել է Բ. Առաքելյանը, ապացուցում է, որ ուրարտական արձանագրությունը վիշապի վրա փորագրվել է հեաագայում⁶:

Արձանագրությունը բաղկացած է յոթ կարճ տողից, ստորև բերվում է նրա բնագիրը ուրարտագետ Ն. Հարությունյանի⁶ ընթերցմամբ.

(1) Խալգի ասածու մեծությունս

(2) Արգիշտին ասում է.

(3) Նվաճեցի (ես) Գիարնիանի (") երկիրը—

(4) (կառավարչի) երկիրը: Միլունի (")

(5) Թշնամյաց լեռներից,

¹ D. J. Wiseman, *Götter und Menschen im Rollspiel Westastens*, Artia Prague, 1958, p. 32.

² Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий»... стр. 64.

³ Б. Н. Аракелян, Находка урартской надписи в Гарни, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1966, № 2, էջ 290—291.

⁴ Նույն տեղում, էջ 291, նշվածում մանրամասն տրված են «վիշապի» նկարագիրը և դուրսհանքերը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 291.

⁶ Н. В. Арутюнян, Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1966, № 2, էջ 293—297.

(6) Երբ ես վերադարձա,

(7) տղամարդկանց (ե) կանանց (ես) տարա՝

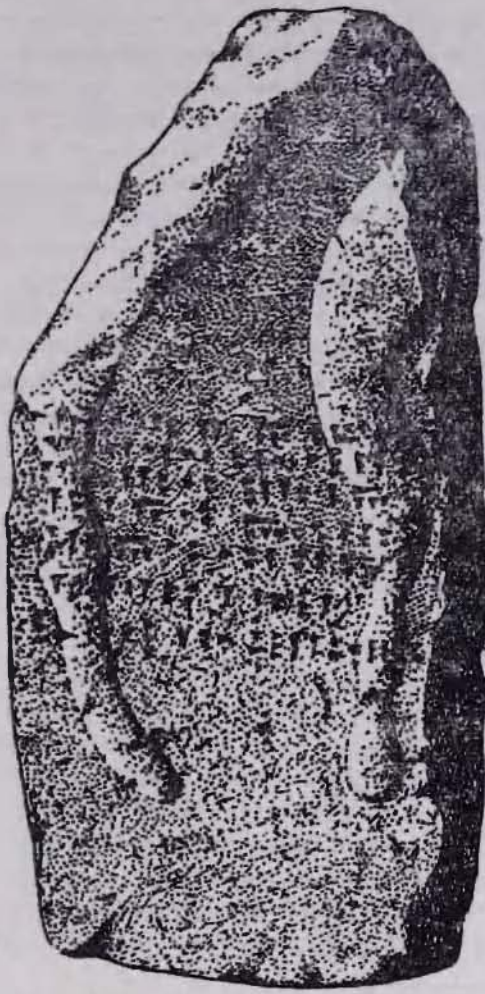
Արձանադրության ընթերցումից պարզվում է. որ մթա VIII դարի առաջին կեսում Գառնին նվաճվել է Արգիշտի I-ի կողմից և որ ուրարտացիների նվաճման ժամանակ ան կրել է Գիարնիանի անունը¹:

Այսպիսով, հայանարեբված սեպագիր արձանադրությամբ ապացուցվում է, որ Գառնիի անվան ժաղումը շատ հին է. ան դեռևս ուրարտական նվաճումներից առաջ էլ կրել է նույն անունը:

Ըստ ն. Հարությունյանի, Երկրի Գիարնիանի անունը հասարյա ամրոցությամբ համընկնում է ուշ շրջանում արտասանվող Գառնիի (անդի ընակչության արտասանությամբ՝ Գիարնի, Գյուռնի) հետ, եթե նկատի ունենանք, որ (i)anի վերջավորությունը հավանաբար ուրարտական ժամանակաշրջանի պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անուններին բնորոշ տեղագրական վերջածանց է²:

«Վիշապներ» խմբերով կամ ընտանիքներով հայտնաբերվել են Գառնիից մոտ 25—30 կմ դեպի արեելք, Գեղամա լեռներում՝ Աժդահա-յուրտ, Գյուլ-յուրտ, Թոխմախան-գյուլ (կամ Վանքի գյուլ), Իմիրդեկ կոչվող վայրերում³:

Գեղամա լեռներում հայտնաբերված «վիշապների» մի մասը ձկնակերպ են, մի մասը Գառնիի տիպի քուռուկող կոթողներ՝ բարձրաքանդակներով դարդարված:

0 15

Նկ. 103. Վիշապ, սեպագիր արձանադրությամբ՝ Գառնիի ամրոցից:

¹ Նույն տեղում, էջ 297:

² Նույն տեղում, էջ 294—295:

³ Նույն տեղում, էջ 295:

⁴ Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Визшапы, Труды ГАИМК, т. I, 1931. Б. Б. Пиотровский, Визшапы, Л., 1939: Л. Ա. Բարսեղյան, Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ա. Ա. Քալանդարյան, Նորահայտ տաճարապետական կոթողներ Գեղամա լեռներից, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, № 8, 1964, էջ 83—88: Լ. Ա. Բարսեղյան, Գեղամա լեռների «վիշապները», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 4, էջ 161—168:

Ձկնաճեղքայ կոթողները որոշ մանրամասներով տարբերվում են մյուս-
յանցից: Նրանց մի խումբը միայն ձուկ է պատկերում, որոնց գլխի վրա
շեշտված են ափերը, խոհիկները, բերանը, իրանի վրա երբեմն նաև լողակ-
ները և թեփուկները: Նման վեց կոթողներ են հայտնաբերվել Գեղամա լեռ-
ները՝ վերոհիշյալ շորս վայրերում: Որոշ ձկնակերպ կոթողներ փորի վրա
ունեն բարձրաքանդակներ, Օրինակ, Աժդահա-յուրտի ձկան փորին քանդակ-
ված է ղոճված եղան կաշին վերջավորութուններով, իսկ նրա վերևում
եղան գլուխ, որի երկու կողմից պատկերված են մեկական թռչուն:
Աժդահա-յուրտի մյուս ձկան փորին գարձյալ պատկերված է ղոճված եղ-
ձգված նեղ մաշկով, վերջավորութուններով, երկնյուղ պարուրածև ոլորված
պոչով: Հանգիպում են ձկնակերպ կոթողներ ևս, որոնց վրայի բարձրաքան-
դակը պատկերում է ձկան գլխին գցած ղոճված եղան գլուխը՝ առջևի վեր-
ջավորութուններով հանգերձ (Իմիրգեկ):

Քառակող կոթողների վրա ևս հիմնականում պատկերված է ղոճված եղ
գլխով, մաշկով, վերջավորութուններով (Աժդահա-յուրտ, Թոխմախան-գյուղ,
Գյուլ-յուրտ)⁵, սակայն երբեմն ղոճված եղանը ուղեկցում են գույգ թռչուններ
(Թոխմախան-գյուղ, Իմիրգեկ)⁶: Կան կոթողներ, որոնց երկարությամբ պատ-
կերված են ալիքաձև գծեր օժապուխ վերջավորությամբ (Գյուլ-յուրտ)⁷, կամ
շորս կենդանիների երկարավուն գանգեր, որոնց բերանից ջուր է հոսում
(Իմիրգեկ)⁸:

Անշուշտ Գառնիի «վիշապի» վրա նույնպես ղոճված եղ է պատկերվել՝
վերևում գլուխը և երկու կողմից կախված վերջավորութունները, սակայն
գլխամասը կտարված է և «վիշապի» վրա միայն նրա վերջավորութունները
են պահպանվել:

Բացի վերոհիշյալներից, վիշապ-կոթողներ հայտնաբերվել են Հայկա-
կան լեռնաշխարհի մի շարք այլ վայրերում՝ Սևանի հյուսիս-արևմտյան ա-
փին, Արտանիշի ծոցի մոտ⁹, Արագածի արևելյան¹⁰ և հարավային լանջերին՝
Արխաշան գետի ձախ կողմում՝ գեպի Ամբերգ տանող ճանապարհի վրա¹¹,
Թիքմաշաշի (Կոաուրից Սև լիճ տանող ճանապարհին) ցամաքած լճի ափին¹²:

Արագածի գագաթին Ղաղնեֆեր լճի ափին 1885 թ. նույնպես «վիշապ-
ներ» են հայտնաբերվել¹³:

Փոքր Հայքում, Ծորոխի ավազանում «վիշապների» խմբեր են հայտնա-
բերվել մի շարք վայրերում՝ Զիարեթ լճակի ափերին (25—30 ձկնակերպ

¹ Նույն տեղում, էջ 184—187, նկ. 2, 3, 14, 19, 20:

² Նույն տեղում, նկ. № 1:

³ Նույն տեղում, նկ. № 4:

⁴ Նույն տեղում, նկ. № 16:

⁵ Նույն տեղում, նկ. № 5, 6, 8:

⁶ Նույն տեղում, նկ. № 9, 17:

⁷ Նույն տեղում, նկ. № 15:

⁸ Նույն տեղում, նկ. № 18:

⁹ Б. Б. Пиотровский, *изв. акад.*, էջ 13:

¹⁰ Գր. Ղափանցյան, Հնության մի քանի հիշատակարաններ, «Արարատ», № 1, 1914:

¹¹ Ա. Ջ. Քալանթար, Քարե դարը Հայաստանում, «Նորք», գ. V—VI, նր., 1925, էջ 219:
Առաքել, Ճորոխի ավազանը, Հանդես ամսօրյա, Վիննա, 1926, էջ 408: Б. Пиотровский,
изв. акад., էջ 13, 14:

¹² Ա. Ջ. Քալանթար, *изв. акад.*, էջ 220 (ան'ս քարտեզը):

¹³ Առաքել, *изв. акад.*, էջ 407:

վիշապներ), Սրբահան առժանի ակունքում, որի աակից ըխում է առատա-
ջուր ագրյուր (Ջիարեթ լճի մոտ 5—6 կմ հեռու), Հովտակ (Այդր) և Պաղակա-
ցիս լճակների սփերին (Ապերի և Բիդեի միջև)՝

Ըստ Ատրպեյի վիշապ-կոթող գտնվել է Շիրակի Սողոթլու գյուղի «վի-
շապական» ավազանների գիմացի գերեզմանոցում²։

«Վիշապներ» հայտնաբերվել են նաև Ջավախքում՝ Մուրջախեթի գյուղի
մոտ (Ախալբուլաքի շրջան), Գանձա գյուղի Թոփարավան գետի մոտ, վերին
Մալիալում, Խրամ գետի մոտ՝ Շիպիկ և Սանոմեր գյուղերի միջև եղած գաշ-
տում և այլն։

Վիշապների ծաղման, նշանակության, նրանց պաշտամունքային գերի
վերաբերյալ տարբեր գիտնականներ աարբեր կարծիքներ են հայտնել։

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ «վիշապները» հայտնաբերվել
են մեծ մասամբ լեռնալանջերում, լճերի և գետերի ակունքների, աղբյուրների
մոտ, գիտնականների մեծ մասը այդ կոթողները կապում են ջրի պաշտո-
ւոնների հետ³, համարում երկրագործության և ոռոգման հովանավորող
աստվածների քանդակներ՝ Աստղիկ-Դերկետոյի պաշտպանության և ջրի
աստվածություն⁴, բնության կանաչապատման, առատության, ստղարերու-
թյան և երկրագործության, գուցե և ոռոգման հետ կապված պաշտամունք⁵։

Ջրի պաշտամունքն արաակարգ հին և խոր արմատներ ունի և վիշապ
կոթողներն էլ անշուշտ արդյունք են Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների
պաակնացումներում աեղ գտած ջրի տարերքի հետ կապված երևույթների
կոմպլեքսների, որոնք կապակցվել են երկնքի հետ և ստացել աստղային,
կոսմիկական ընույթ։

Վիշապ-կոթողները ղոհված եղան, երբեմն ղույզ թռչունների և օձերի
ուպտեկներով հանգերձ անշուշտ կապվում են «աստղային կրոնի» հետ։
Հնագույն ժամանակներից ի վեր Հին Արևելքի շատ ժողովուրդների մոտ
տոաջնակարգ տեղ է գրավել Լուսնի պաշտամունքը և նրա սիմվոլն են ար-
տահայակ այնպիսի կենդանիներ, ինչպես ձուկը, եղը և օձը, որոնց համա-
գրությունն են կաղմում մեր վիշապ-կոթողները։

Ինչպես Անանիա Շիրակացին է վկայում, մեր նախահայրերը Լուսնին
համարել են անձրևների գայակ և բույսերի սնուցող⁶։ Շիրակացին գրում է,
որ երկիրքն ունի յոթ շրջանակ կամ յոթ գոտի և VII, խոնարհ գոտում է
կտնվում կիսալուսինը, որն անձրևների գայակն է և բուրսատանների սնու-
ցողը⁷։

¹ Նույն տեղում։ Նույնի, Վիշապազանց պաշտամունքը, «Բաղմավեպ», 1931, № 7—8, էջ 310։

² Նույն տեղում։

³ Լ. Մ. Մելիսեյ-Քեկ, Մեղալիթյան կուլտուրան Վրաստանում, Թբ., 1938. (վրացերեն)։
Խույնի, Вышани и вышаннды Г'рузии, КСИИМК № 161 1947, стр. 27—37.

⁴ Այս. Փալանյա. Նշվ. աշխ., էջ 219։ Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Նշվ. աշխ.
Խ. Աստված, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Երևան, 1931, հատ. 1, էջ 282։

⁵ Б. Б. Пиотровский, Նշվ. աշխ., էջ 13։

⁶ Լ. Արնդյան, «Վիշապներ» կոթված կոթողներն իրեն Աստղիկ-Դերկետո գիցուու արձան-
ներ, Երևան, 1941, էջ 85։

⁷ Գր. Վալանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 129։ Նույնի,
О каменных стелах на 10рах Арменни, Ер., 1952, стр. 19—20.

⁸ «Շիրակացու մաանագրություն», տպագրության պատրասանց Ա. Աբրահամյանը,
Երևան, 1944, էջ 326։

⁹ Նույն տեղում, էջ 565—566։

«Շիրակացին Լուսնի պարբերաշրջանների փոփոխության հետ է կապում ծովերի և օվկիանոսների տեղատվությունն ու մակընթացությունը. լիալուսնի ժամանակ ծովերի ջրերն սկսում են բարձրանալ, իսկ Լուսինը փոքրանալիս՝ իջնել»¹։

Տարբեր ժամանակներում Լուսնի հատկանիշներին անգրադարձել են և այլ ժողովուրդների մեծ մտածողներ։ Լուսինը, ասում է Պլինիոսը, ցող է արտագրում, որին Արևը կլանում է. ըստ Պլուտարքոսի ամենաուժեղ ցողը լինում է լիալուսնի ժամանակ, իսկ ըստ Ցիցերոնի, Լուսինը գուրս է ժայթքում խոնավություն, որն օժանդակում է կենդանի էակների աճին և նպաստում այն բոլորի հասունացմանը, որը աճում է հողից²։ Հնգկաստանում Լուսնի մասին ասում են, որ նա ճեղքում է սերմեր, բերում բուսականություն³։ Բաբելոնում Լուսինը համարվել է բուսականության կյանքի աղբյուր⁴։ Երբ Լուսինը գալիս է. ասում են, բույսերը միշտ լցվում են հյութով⁵։ Բուսական հյութը, հատկապես բուրումնալից խեժը (որն օգտագործվում է խնկարկելիս) և օժանելի յուղերը իրենց արժեքավոր հատկությունները ստանում են Լուսնից⁶։

Լուսնի պաշտամունքն անխզելիորեն կապված է եղել կենարար ջրի պաշտամունքի հետ։ Մարգիկ պատկերացրել են, որ երկնքում Լուսնի մշտական փոխարկումներում է սկսվում կյանքը, որը վերածնվում է մահից և որ Լուսինը մեկ գառնում է մանգաղ, մեկ եղջյուր, երբեմն նսվակ, թաս կամ գավաթ, և Լուսնի թասից է հոսում կենաց ջուրը⁶։

Հնագույն ժամանակներում ամեն ինչի սեփղրը կապվել է մտյր աստվածության հետ, ինչպես կտեսնենք, ջրի պաշտամունքը և Լուսնի պաշտամունքը ես աղերսվել են մայր աստվածության հետ։ Հեաագայում, երկրագործության և անասնապահության զարգացման պայմաններում, ջրի և Լուսնի պաշտամունքը կապվում է հայր աստվածության հետ։

Հին Արևելքի տարբեր ժողովուրդների մոտ ջրի, պտղաբերության և սիրտ հնագույն աստվածուհին աղերսվել է ձկան հետ։ Օրինակ՝ ձկան հետ է աղերսվել շումերական Նանշե աստվածուհին, որը գրվել է «ձուկ» գաղափարագրով և համարվել ջրային տարերքի աստվածուհի⁷։ Շումերական պոեմներին մեկում Նանշե աստվածուհին անվանվում է «ձկնորսների թագուհի»⁸։

Ավելի ուշ ժամանակաշրջանի է Ասորիքի պտղաբերության և ջրի աստվածուհի Դերկետոն (Ատարգատիս), որը ձկնակերպ է եղել։ Նրա արձանը ձկան մաղմին է պաակերել և Հերոպոլիտոսը ձկնառատ, սրբաղսն լճի ափին է կառուցված եղել նրա տաճարը, որտեղ տարին երկու անգամ աստվածուհու տոնի օրը ուխտավորները մեծ թափորով ջուր են բերել և սրսկել աաճարում,

¹ «Անանիա Շիրակացու Լուսնի պարբերաշրջանները», տպագրության պատրաստեց Ա. Արամյանը, Երևան, 1962, էջ 38։

² Дж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, М., 1958, стр. 211—212.

³ Նույն աեղում։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն աեղում, էջ 209։

⁶ Э. Церен, Библиейские холмы, М., 1966, стр. 143.

⁷ E. Dhorme, Les religions de Babylonie et d'Assyrie. «Mana» II, Paris, 1949, page 114.

⁸ С. Крамер, История начинается в Шумере, М., 1965, стр. 160.

դիցուհու արձանը ծովը կամ դետը տարել: Շամիրամի ծնունդի հետ կապված ավանդությունը նույնպես հավաստում է Դերկեստոյի կապը ձկան հետ²:

Ձկնակերպ է պատկերվել Ֆիդալիտյում (Ասորիք) նաև Եվրինոմա աստվածուհին, որը Դավսանիոսի վկայությամբ օվկիանոսի գուտտըն էր³: Հնագույն ժամանակներում նրա տաճարը կառուցվել է տաք աղբյուրներից ու հողով՝ Լիմոկ և Նաղու գետերի միախառնման տեղում և այդ տաճարում է դրված ևղև աստվածուհու արձանը, որը ներկայացրել է կին՝ ձկան պոչով: Տեղի ընտկիչները տարին մեկ անգամ բացել են տաճարի գոնեքը և աստվածուհու տոնը կատարել: Հստ Եվգ. Կադարովի՝ այդ կենդանակերպ քանդակի ուսկ թաքնված է ձուկ-աստվածուհի Եվրինոմայի հնագույն կույտը, որը և տաղալում ձուկվել է Արտեմիսի հետ⁴:

Չնայած ն. Ադոնցը և Գր. Ղափանցյանը շեշտում են նաև տղամարդ աստվածների ձկնակերպ լինելը, օրինակ՝ տսուրակտն Դագոնը, կամ շումերացիների մոտ Օննեսը, ջրային տարերքի աստված էան, ինչպես և տղա-մարդ-ձուկ աստվածները խուրրիտնի մոտ⁵, սակայն հնագույն ժամանակաշրջանում ամեն ինչի սկիզբը կապվել է կին-աստվածուհու հետ: Շումերացիների պատկերացմամբ Մամու աստվածուհին՝ նախաստեղծ օվկիանոսը, մայր է. որից ստեղծվել են Երկիրը և Երկինքը⁶: Միաժամանակ աշխարհի նախածնող, պտղաբերող աստվածուհին համարվել է նաև երկնքի, անձրևային ամպերի տիրուհին, հետագայի ընդ որ աստվածների նախամայրը և, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Բ. Ա. Ռիբակովը, հետագայում տղամարդ աստվածները Սեմ Մորը իջեցրին երկրի վրա, նրան զրկելով իր նախնական, համապարփակ ընույթից⁷:

Այսպիսով, ջրի տարերքը, պաշտամունքը նախապես կապված է եղել կին աստվածուհիին հետ, որը պատկերվել է ձկան կերպորանքով: Դործյալ շումերացիների մոտ ձուկ նշանը բևեռագրերի զարգացման նախնական փուլում պտղաբերության և ընդամենալու գաղափարն է արտահայտել¹⁰:

Անանիա Շիրակացին իր «Յաղտգս կենդանատեսակաց» աշխատության մեջ խոսելով կենդանակերպ համաստեղությունների խմբերի մասին, նշում է, որ ձուկը իդական է, ջուր և հորդ տնձր է նշանակում¹¹:

Անշուշտ մեր «վիշապ» կոթողները զարգացման ուղի են անցել և իրենց

¹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 71—72:

² Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Евг. Кагаров, Культ фетишей растений и животных в Древней Греции, С.-Петербург, 1913, стр. 301—302.

⁴ Նույն աեղում:

⁵ Նույն աեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 302:

⁷ Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 15—19:

⁸ Д. Т. Редер, Мифы и легенды древнего Двуречья, М. 1965, стр. 23. С. Н. Крамер, նշվ. աշխ., էջ 106:

⁹ Б. А. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита, стр. 35.

¹⁰ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 126, 133, 136: Նույնի, О каменных стелах на горах Армении, стр. 9, 10.

¹¹ «Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 329, 332:

նախնական փուլում, հտվանարար մթա V—IV հաղարամյակներում նրանք ներկայացվել են միայն ձկան ձևով և մարմնավորել մայր աստվածության պաշտամունքը, որը գերագույն աստվածություն էր. ջրային տարերքի, պրտ-դարերության և ամրող կենդանի ընթացության տիրուհին:

Ջարգացման հաջորդ փուլում է, որ ձկնակերպ կոթողների վրա պատկերվում է եղան գլուխը կաշվով, վերջավորություններով, բերանից հոսող ջրով, գուցե և արյան շիթերով, ալսրնքն ղոհված եզր: Ձկնակերպ կոթողները հավանարար հետադայում փոխարինում են քառակող կոթողները, որոնց վրա ղոհված եղից բացի, երևան են գալիս գույզ թռչունների, օձերի և այլ կենդանիների պատկերներ:

Սուրբ գրքի մեջ վիշապ բառը գործածվում է «կես» բառի նշանակությամբ, մեծ ձուկ, կեսո գաղան¹, ինչպես մեր «վիշապ» կոթողներն են ապացուցում, ջրի պաշտամունքը նախապես աղերսվել է ձկան հետ, որը խորհրդաբանել է մայր աստվածություն, պողարերություն և կապվել լուսնի պաշտամունքի հետ: Եղել են ժամանակներ, որ Եգիպտոսում ձուկը, որպես մեռնող, նվաղող լուսնի սիմվոլ ղոհ են մատուցել, որպեսզի կենարար ջրերը հոսեն²:

Ջնայած Հայկական լեռնաշխարհում ջրային աստվածություններ են համարվել Նարր³, Ասաղիկր⁴, սակայն իրականում Անահիտն է պահպանել մեծ աստվածամոր նախնական հատկանիշները:

Անահիտը ջրի աստվածուհի էր, նրա պաշտամունքը կատարվում էր գեաների ու լճերի վրա և միայն ջրառատ վայրերում: Ջրի ծիսակատարությունները, կապված Դերկետոյի հետ, մեզ հիշեցնում են անհատական տոները, որոնց ժամանակ Անահիտի արձանի վրա նույնպես ջուր էին սրսկում⁵: Անահիտին համարել են գեաների, տշխարի կենսատուն, կյանքն ու կեցուցիչը, մարդկության փրկիչը: Անահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոններից մեկը Մեծրաց լեռներն են եղել (Սողանլու), որը կապվել է երեք մեծ գեաների՝ Մոր Մեծի, Քուտի և Ճորոխի. վաականների ջրամրարը⁶: Նրա կենտրոնական մասում, Տաարակ լեռների կտուարին, ըստ ավանդության կանգնած է եպիլ. Մեծամոր ոսկե տաճարը՝ իր շարավան աղբյուրներով⁷:

Ոսկու, պղնձի, արծաթի և երկաթի հանքերով հարուստ Մեծրաց լեռները հայանի են եղել նաև իրենց ճոխ և անսպառ սոսիի (շամի) անառոններով: Նրանց օգն ու ջուրը, ինչպես և սոճու խեթը բուժիչ մեծ նշանակություն է ունեցել և համարվել է Անահիտի ամենամեծ շնորհը ջերմուկների աշխարհում⁸:

¹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

² Յ. Церен, նշվ. աշխ., էջ 332:

³ Դր. Капанцян, Хеттские боги у армян, Ер., 1940, стр. 71—73; նույնի, О каменных стенах на горах Армении, стр. 10:

⁴ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Կ. Վ. Մելիք-Փալայան, Անահիտ ղիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 134:

⁷ Աաբաբե, Հիշապագանց պաշտամունքը, էջ 308, 311:

⁸ Նույն տեղում, էջ 313:

⁹ Նույն տեղում, էջ 315:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 314:

Անահիտին նվիրված բուժիչ հատկանիշներով աղբյուրներից մեկն էլ, որը կոչվել է «Անահտական աղբյուր», գտնվելիս է եղել Այրարատի Մասյա-
ցոտն զավտում (Ակոռի գյուղի մոտ)՝

Անահիտի պաշտամունքը գարեի շարունակ իշխել է Տաջրում, Ճորոխի
ավազանում, որտեղ, ինչպես վերը նշվեց, Զիարեթ լճի ափին, Սրբահան
առվակի ակունքին, Հովտակ և Պաղակացիս լճակների միջև հայտնաբերվել են
«Վիշապ» կոթողներ։ Ոսկիամոր գիրկ է կոչվում ոսկե լիճը, որի մեջ է թափ-
վում Սրբահանի վիշապ-կոթողի տակից ըխող առատաջուր աղբյուրը¹։

Անահիտի պաշտամունքի հետքերը ավելի ցայտուն րացահայտված են
Բյուրականի (Բինգյուլ)՝ Արաքսի ակունքի և նրա վտակների շուրջը²։

Ըստ Ատրպետի, Առաջավոր Ասիայում գետերի ակունքների երկիրը
հռչակվել է որպես Անահիտ աստծու մշտնջենական գրախտ և նրա մասին
ստեղծված բազմաթիվ առասպելներ են տարածվել Միջագետքում³։

Անահիտը ճանաչվել է ոչ միայն որպես ջրի աստվածուհի, այլ նաև
յուղադրերության, արգասավորության և ծննդաբերության աստվածուհի։
Անահիտի քանդակը ձիթե ձևովը ձեռքին և Անահիտի համար գործածվող
«թառասան ծառոց» բառերը Կ. Վ. Մելիք-Փաշայանին համոզել են, որ հեռավոր
անցյալում Անահիտին սրբազան անտառ են նվիրած եղել և նրա պաշտա-
մունքը սղեբսվել է նաև ծառերի և բույսերի պաշտամունքի հետ⁴։ Եվ իրոք,
ինչպես վերը նշվեց, Անահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոններից մե-
կը՝ Մեծրաց լեռները՝ հայտնի են եղել սոճու անտառներով, որի խեժը բու-
ժիչ մեծ նշանակություն է ունեցել և համարվել Անահիտի ամենամեծ շնոր-
հը, անշուշտ այն եղել է Անահիտին նվիրված սրբազան անտառ։ Բացի այդ,
աստվածամոր Վիշապ կոթողներով հարուստ Ճորոխի ավազանը հայտնի
է եղել իր բազմահարուստ ձիթենու պարտեզներով և իր ձիթով ու ձիթանով
բավարարել է Հայաստանի մյուս տասնհինգ նահանգներին, որից նրանք
լրիվ դուրել էին⁵։ Այս հանգամանքը ևս համոզում է, որ Ճորոխի ավազանը
հեռավոր անցյալում իրոք աստվածամոր նշանավոր սրբատեղիներից մեկն
է եղել և որ նրա ձիթենու պարտեզները, ինչպես Անահիտի ձիթենու ճյուղով
բանդակն է վկայում, նվիրված են եղել աստվածամորը։

Որ մայր աստվածուհու պաշտամունքը աղբյուրում է ծտոների և բույ-
սերի պաշտամունքի հետ, վկայում են նաև Կարմիր բլուրի նախաուրարտա-
կան շերտերում (մթա XIII—VII դդ.) հայտնաբերված կանացի ֆիգուրները՝
վեր պարզած ձեռքերով, որոնք իրենց վրա կրում են ծառի ճյուղի, տերևների
պատկերներ⁶։ Ըստ Վ. Ս. Սորոկինի, նրանք իրենցից ներկայացնում են ծառ-
կին մոտիվի հնագույն նմուշներից մեկը⁷։

Անահիտի պաշտամունքն աղբյուրվել է նաև Լուսնի հետ։ Ինչպես վերը

¹ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, *Սյու. աշխ.*, էջ 59։

² Ատրպետ, *Սյու. աշխ.*, էջ 310։

³ Նույն տեղում, էջ 308, 310։ Անահիտի պաշտամունքի վայրերի հիշատակությունը տե՛ս
Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, *Սյու. աշխ.*, էջ 103—125 և քարանդ։

⁴ Ատրպետ, *Սյու. աշխ.*, էջ 309, 314։

⁵ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, *Սյու. աշխ.*, էջ 59։

⁶ Ատրպետ, *Սյու. աշխ.*, էջ 186։

⁷ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 73, рис. 34.

⁸ В. С. Сорокин, Древние идолы Тейшебаини, «Տեղեկագիր», №3, 1951, էջ 71—82։

նշվեց, մեր նախնիները Լուսինն համարել են րույսերի սնուցող¹։ Ըստ հիւ-
հիջատակութիւնների, հայերը Լուսինն կոչել են Անահիտ և պաշտել նրան²։
Ավանդութիւններից մեկում, գրի առնված Ատրպետի կողմից, ասվում է, որ
«Մեծ մայրը (Անահիտը) ինքը մահն է (Լուսինը), իրենից են ցայտում Լուսն-
թագի շողքերը, գիշերը մինչև լույս ընթն է լուսավորում ամբողջ աշխարհը»³։

Ըստ Շիրակացու, Արևն ունի երկու ընծայարներ, որոնցից Լուսնթագը արա-
րարը ընծայարներն է⁴ և Լուսնթագի տունը ձուկ համաստեղությունն է. որը
իզական է, ջուր և հորդ անձրև է նշանակում⁵։ Ձուկը, ինչպես վերը տեսնեք,
Լուսնի խորհրդանշն էր և աղերսվում էր մայր աստվածուհւոյան հետ. հետևա-
րար, ըստ վերոհիշյալ ավանդության, երբ գիշերը Արևի բարի ուղեկից
Լուսնթագը դնում է իր տունը՝ ձկան համաստեղությունը (որտեղ Լուսնի կե-
նարար ջրերն են) հանգստանալու, Լուսինն անդրադարձնում է Լուսնթագի
շողքերը և գիշերը լուսավորում ամբողջ աշխարհը։ Մեղանում և այլ ժողո-
վուրդների մոտ պահպանվել է մեկ այլ ավանդութիւն ևս, ըստ որի Արեն իր
օրական պաշտոնը կատարելուց հետո, հոգնած իջնում է կենարար ջրերում
գիշերը լողանալու, թարմանալու։

Ինչպես է. Թեյլորն է նկատել, «Ամբողջ աշխարհի նախնադարյան փի-
լիսոփայութիւնում Լուսինը և Արևը կյանքով են օժտված ու իրենց ընթացմամբ
կարծես մարդկային էակներին են պատկանում և սովորաբար հակադրվում
են իրար, որպես տղամարդ և կին»⁶։

Լուսնի և Արևի հետ կապված հայկական ժողովրդական որոշ հանելուկ-
ներում (որոնք շատ հին են և դարերի ճանապարհ անցնելով պահպանել են
նախնադարյան մաաթողության արտահայտության ձևերը) Լուսինը հանդես
է դալիս որպես իդական սեռի ներկայացուցիչ, իրրև քույր կամ կին, իսկ
Արևը՝ իրրև եղբայր կամ ամուսին։ Օրինակ՝

Ախպերը դնում էր քվորը դոնադ, քիրը կորչում էր⁷։

(«Արև և Լուսին»),

կամ՝

Մարդը ամեն օր է տեսնում,

Իսկ կինը մեռնելու օրն է տեսնում։ (Արև և Լուսին)⁸։

Անշուշտ այս ավանդութիւններն ու հանելուկները աղերսվել են Լուսնի
հետ կապված մայր աստվածուհւոյան պաշտամունքի վաղ փուլերի հետ և այդ
պաշտամունքն է, որ կաղմում է մայր աստվածուհւոյան պաշտամունքի տար-
բերից մեկը։

Անահիտի պաշտամունքի հիմնական գծերը՝ պտղարբուրութիւն, արգա-
սավորութիւն, ծննդարբուրութիւն, ինչպես և բուժիչ ունակութիւնները վերա-
դրվել են նաև Լուսինն⁹։

Պիոնի արմատը, որ օդտագործվում էր ծննդարբութիւն ժամանակ,

¹ «Շիրակացու մատենագրութիւնը», էջ 326։

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 66։

³ Նույն աեղում։

⁴ «Շիրակացու մատենագրութիւնը», էջ 325։

⁵ Նույն տեղում, էջ 329։

⁶ Յ. Թեյլոր, Первобытная культура, СПб, 1896, том I, стр. 256.

⁷ Ս. Հաղուսյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երեւան, 1960, էջ 96։

⁸ Նույն աեղում։

⁹ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 69—72։

հույները կոչում էին *seleuogónon*, ենթադրելով, որ իր բուժիչ հատկանիշները նա քաղում է Լուսնից¹։

Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ Անահիտին նվիրված մեհյաններից մեկում՝ Անձնացյաց Հոգոց վանքը համարվել է լուսնոտության բուժիչ վանք²։

Հնագույն ժամանակներում Լուսնի պաշտամունքը ամենուր առնչվել է Ռայր աստվածուհու պաշտամունքին, օրինակ. «Լուսինը Իսրա անունով պաշտվել է եգիպտացիների կողմից. Իսիսը պատկերվել է դեղեցիկ կնոջ կերպարանքով՝ գլխին մահիկ և նրան նվիրելիս են եղել արջառ», նույն ձևով պատկերվել է նաև մեր Անահիտը³։ Աստարտեն նույնպես ճանաչվել է որպես Լուսնի աստվածուհի և պատկերվել է մահիկով⁴։ Ըստ Վ. Ռոշերի, բոլոր հունական աստվածուհիները նախապես եղել են Լուսնի աստվածուհիներ⁵։

Որ աստվածամոր պաշտամունքը իրոք սղերսվել է «վիշապ» կոթողների հետ, աստվածուհու է նաև Անահիտի հետ առնչվող ցուլերի, երինջների պոհտրությունը։ Անահիտը համարվել է «ցլապահ» դիցուհի⁶։ Մասնաւորների վկայությամբ, նրա մեհյանի շուրջը, այդ աստվածուհուն նվիրված ըստմաթիւ սրբադան ցուլեր էին պահվում զոհարեռության համար և նրանց ճուղատին խարանվում էր դիցուհու նշանը՝ եռանկյունին, և արդելվում էր նրանց ձեռք տալ⁷։ Մայր աստվածուհու պաշտամունքը, առնչված եղան հետ, աստվածված է եղել փոքրասիական բոլոր ժողովուրդների մեջ⁸։

Հնագույն ժամանակներից ի վեր եղր մեծ դեր է կատարել երկրագործության մեջ և պաշտամունքի առարկա դարձել շատ ժողովուրդների կողմից։ Հնում եղր զոհարեռել են, որպեսդի նրա արյունն օգտագործեն մոդական հատուկ միջոցներով հողի արգասավորման, բերքատւությունն ապահովելու համար⁹։

Նոր ճանաչվել է որպես ուժի մարմնավորող. այն աստվածացվել է երկինք է բարձրացվել որպես երկրագործությանը նպաստող, օժանդակող, հովանավորող ուժ։

Նդիստոսը նվաճող և քաղաքները հիմնադրող օտարերկրացիների պատկերացմամբ՝ մեռնող, նվաղող Լուսինը (որը մինչ այդ եգիպտացիների կողմից բարոնվում էր որպես մեռնող Լուսնի խորհրդավոր նավ)¹⁰, ոսկեդեղին եղջյուրներով եղն էր, որը մահանում էր այն ժամանակ, երբ բարձրանում էին Նեղոսի կենարար ջրերը¹¹։ Որոշ ժամանակ մտածել են, թե «այդ ոսկե եղջյւսինքն Լուսինը, ինքնակամ էր դնում մահվանն ընդառաջ, որպեսդի ջրերով հագնար Նդիստոսը, և երբ Նեղոսի ջրերը ժամանակին չէին դալիս, երկրի վրա սպանում էին եղին, այսինքն՝ երկնային ոսկեղջյուր եղան մահը կատարում, որպեսդի Նեղոսի կենարար ջրերը բարձրանան»¹²։

¹ Дж. Томсон, *նշվ.* աշխ., էջ 214։

² Կ. Վ. Լեւիլ-Փալաւան, *նշվ.* աշխ., էջ 71։

³ Նույն տեղում։

⁴ «Религиозные верования с древнейших времен до наших дней». Перевод с английского В. А. Тимирязева, СПб., 1900, стр. 12—13.

⁵ Дж. Томсон, *նշվ.* աշխ., էջ 234։

⁶ Խ. Սամուելյան, *նշվ.* աշխ., էջ 178։

⁷ Նույն տեղում, Հ. Քյուլեյան, *Վիշապը հայկական պոքգերու մեջ, «Բաղմավեպ», 1931, էջ 260, Կ. Լեւիլ-Փալաւան, նշվ. աշխ., էջ 92։*

⁸ Նույն տեղում, էջ 91։

⁹ Խ. Սամուելյան, *նշվ.* աշխ., էջ 180։

¹⁰ Э. Церен, *նշվ.* աշխ., էջ 330։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 332։

¹² Նույն տեղում։

Անշուշտ, երկրագործության հետ կապված ևղի կատարած խոշորագույն դերով պետք է բացատրել նրա աղերսը երկնային ջրերի. պտղաբերություն, վերածննդի հետ:

Այսպիսով, Անահիտի ջրի աստվածություն լինելը և նրա աղերսը իուսնի հետ ապացուցվում է նաև ցուլի կամ եղան ղոճաբերությամբ, որն, ինչպես տեսանք, հնագույն ժամանակներից ի վեր աղերսվել է երկնային և երկրա- լին կենսաբար ջրերի հոսքին, բոլոր պետք է ապահովվեր պտղաբերությունը և վերածնունդը:

Անանիա Շիրակացու վկայությամբ ցուլը ուժի նշանակություն ունի¹, իգա- կան է, իուսաբերի տոնն է, իսկ իուսաբերը իուսնի ընծայարերն է. այսինքն՝ ուղե- կիցը²: Այսպիսով վերոհիշյալ փաստերը վկայում են, որ ցուլը նախապես աղերսվել է մայր աստվածությանը, իուսնին. հետևաբար վրշապ-կոթող- ներն էլ որպես երկնային և երկրային ջրերի ու պտղաբերության աստվածու- թյուն, նախապես կապվել են մայր աստվածություն և իուսնի պաշտամունքի հետ:

Երկրագործության մի նոր վերելքի պայմաններում է, որ ձկնակերպ Հոֆոդներին փոխարինում են քս-ոսակուլ կոթողները, որոնց պրա զոհված եղան հետ պատկերվում են նաև օձեր, Ռոդուններ և այլն:

Օձի պաշտամունքը տարածման լայն շառավիղ է ունեցել և տարբեր ժո- ղովուրդների րանահյուսության մեջ պահպանվել են բազմաթիվ առասպելներ, շար օձերի և բարի, անվնաս լուստունների մասին:

Օձի պաշտամունքը գալիս է գեռես տոհմական շրջանից, երբ նրանք նույնպես տոտեմ էին համարվում, և մենք կանգ կառնենք բարի վրշապ-օձի պաշտամունքի վրա³:

Ժողովրդական հավաստիքներում օձն իր երկտրակեցություն, հավեր- ժություն, վերածնվելու ունակությունը ձեռք է բերել իր կաշիս փոխելու, կեն- սունակությունը վերականգնելու շնորհով:

Օձի անմահություն մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպան- վել Գիլգամեշի էպոսում: Օձը փախցնում է Դիլգամեշի կողմից զփվարու- թյամբ ձեռք բերված անմահություն ծաղիկը և ևս վերագառնալիս փոխում իր կաշին⁴: Այստեղ օձը կերպարանավորում է անմահության գաղափարը, վերածննդի, երիտասարդանալու գաղափարը: Հնդիկներն ասում են, որ վի- շապ Ռագուն սողոսկել է աստվածների հասարակության մեջ և սուսցել ան- մահության ըմպելիքի՝ ամրիտի րաժինը⁵: Համարյա բոլոր ժողովուրդների մոտ աաըածված է եղել այն հավատը, որ մեռածների հոգին մարմնավոր- վում է օձի մեջ⁶: Հունտատանում օձը հին դամբարանների խորաքանդակնե- րում պատկերվել է հանգուցյալի հետ և համարվել հանգուցյալի կրկնորդը⁷:

¹ «Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326, 328:

² Նույն տեղում, էջ 328:

³ «Վիշապ» պայմանական տնունով ենք կոչում նախնադարյան հավատալիքներում մեծ դեր խաղացող հսկա օձերին, որոնց պետք է շփոթել մեր րանահյուսության և մասենադրության մեջ լայն աարածում գտած ար-վիշապ դեմոնի առասպելական հասկացողության հետ:

⁴ «Эпос о Гильгамеше», перевод с аккадского И. М. Дьяконова, М.—Л., 1961, стр. 81.

⁵ Э. Тэйлор, նշվ. աշխ., էջ 294:

⁶ Евг. Кагаров, նշվ. աշխ., էջ 288—289, 293:

⁷ Дж. Тохсон, նշվ. աշխ., էջ 114:

Եզրայտոսում փարավոնի հրամանով սարկոֆագի մեջ էին ղնում «մեռյալ-
ների դիրքը»¹։ Այդ դրքում հանդուցյալը աղոթում է, որ ինքը օձ դառնա.
«Ես Սևթի օձն եմ... Ես մեռնում եմ և ծնվում նորից»²։ Հավանաբար այդ նույն
վերածննդի իմաստն է արտահայտել լորտու օձի ոսկե քանդակը, որը որպես
խաղաղության խորհրդանիշ, ղարդարել է հանդուցյալ յուրաքանչյուր փարա-
վոնի ճակատի»։

Օձադուխ ապարանջաններով են ղարդարված Հին Արեւելքի աստվածների,
խաղաղորների, քրմերի քանդակների թեւերը։ Անշուշա սոմահուլուն և
վերածնունդ են արտահայտել նաեւ օձադուխ ապարանջանները, որոնցով
արուստ են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան դամբարանները։

Օձը եղել է իմաստութեան, իոհակասութեան մարմնավորող³։ Այն ճա-
նաչվել է որպես ուժի մարմնավորում և երբ ցանկացել են ղորավոր ու հուժ-
կու մարդուն նմանեցնել հսկա օձի, վիշտպի հեա են համեմատել⁴։

Մեծերական դիցաբանության մեջ ես նշանավոր մարդիկ, որպես ուժի
մարմնավորող, համեմատվում են հղոր վիշապի հեա։ Օրինակ, Ուրուկի կա-
ռավարիչ էնմերկարը անվանվում է Շոււմերի մեծ վիշապ⁵։ Հունական դիցա-
բանութունում հերոսները սովորաբար հանդես են գալիս օձի աեսքով⁶։

Վիշապը ճանաչվել է նաեւ հարստության պահապան։ Սարդոնի կողմից,
Մուսասիրի աստծո ավարի ցանկում հիշատակվում է վիշտպի ոսկեծուլ
արծանի մաւին, որը մարդու ձեռքի վրա նսած փակել է տաճարի դռները⁷։
Ըստ Լեման Հաուպի, Մուսասիր աստծո անվանումը կարելի է սաու-
գարանել որպէս «օձի բուն, ելք» և որ Մուսասիրի կառավարիչ Ուրզանաւի
պատկերավոր կնիքի կերպարը նույնպէս այդ է ապացուցում⁸։

Վանի թագավորութունում վիշապը հանդես է եկել նաեւ որպէս կենաց
ծառի պահապան։ Սարգուրի թագավորի և Արդիշտի I-ի բրոնզե սաղավարու-
ների վրա աջ և ձախ կողմից շարսական վիշապներ պահպանում են կենաց
ծառը շար ուժերից⁹։ Օձի դիցարանական կապը ծառի հետ ներկայացրել է
նաեւ տղամարդու պտղարբերող ուժը, իսկ ծառը՝ կինը¹⁰։

Դոյութուն է ունեցել նաեւ տնային օձերի պաշտամունքը, որոնց հետ կապ-
ված են ասն բախտը, երջանկութունն ու հարստութունը¹¹։ Այդ աեստեկտից
հեաաքրքիր է Գ. Սրվանձայանի կողմից գրի առնված Մշո դաշաի սե օձի մասին
պատմութունը, որի անից հեռանալը դիտվել է որպէս բնտանիքի բախաի,
հարստութեան և հաջողութեան կորուստ¹²։

¹ З. Косидовский, Когда солнце было богом, М., 1968, стр. 120.

² Дж. Томсон, *Եզր. աշխ.*, էջ 116.

³ З. Косидовский, *Եզր. աշխ.*, էջ 124, 129, 149, 154.

⁴ Յ. Քյուրալան, *Եզր. աշխ.*, էջ 262—263.

⁵ Գ. Սրուանձայան, *Դրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 69.

⁶ С. Крамер, *Եզր. աշխ.*, էջ 39.

⁷ Дж. Томсон, *Եզր. աշխ.*, էջ 114.

⁸ Յ. Քյուրալան, *Եզր. աշխ.*, էջ 301.

⁹ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стр. 108.

¹⁰ Նույնի, *Կարմիր-ճաւր*, I, Եր., 1950, րես. 40 և 40a; Նույնի, *Կարմիր-ճաւր*, II, Եր., 1952, տաւ. 11, 12.

¹¹ Евр. Кагаров, *Եզր. աշխ.*, էջ 96.

¹² D. M. Abeghian, Der Armenischen Volksglaube, Leipzig, 1899, էջ 74, և Սամու-
կյան, *Եզր. աշխ.*, էջ 196.

¹³ Գ. Սրուանձայան, *Եզր. աշխ.*, էջ 45—46.

Հունաստանում ևս օձը ճանաչվել է որպես տան պահապան, տան տեր. օջախի հովտնավոր, պետության փոքի¹: Մեծ օձը պահպանել է Աթենքի միջնարկերը և ամեն ամիս կերակրվել մեղրարիթներով²: Հպիրում՝ Ապոլլոնի սրբաշան պուրակում ապրող օձերին քրմուհիները սնուցում էին զարծյալ մեղրարիթներով և եթե օձերն այն հաճույքով էին ուտում, դա նախագուշաւում էր երջանիկ աարի³:

Հին պրուսացիների մոտ ևս գոյություն է ունեցել տնային օձերին կերտեբելու սովորությունը⁴:

Լորտուն մեծ գեր է կատարել երկրագործության մեջ որպես վնասատուներին՝ մկներին և առնետներին ոչնչացնող, ճանաչվել պարտեղների և դաշտերի հովանավորող⁵: Խեթական օրենքների համաձայն օձ սպանելը խստիվ արգելվում էր: Եթե աղաա մարդը օձ սպաներ, ապա նա տուգանք պետք է վճարեր, իսկ եթե ստրուկը օձ սպաներ, ապա նրան մահապատիժ էր սպառնում⁶:

Վիշապ-օձը հնագույն ժամանակներից ճանաչվել է պտղի և պտղաբերության պաշտպան: Այդ տեսակետից հետաքրքրական են արիպոլյան էնեոլիթյան կանացի արձանիկները, որոնց փորին պակերված գույգ օձերը (արաահայաված գույգ պարույրներով) հանգես են գալիս որպես արգանդի պտուղի պահպաններ: Վիշապ-օձերի նման գերը մեղ մոա հավաստվում են աղագրական որոշ տվյալներով: Օրինակ, վիշապ-գորգերը ճտնաչվել են որպես աղաբերի, մայրության օգնական⁷:

Սակայն օձը հիմնականում աղերսվել է ջրի պաշտամունքին: Զուրը պաշտամունքի առարկա է եղել մարգկության պատմության խոր անցյալից սկսած: Այն հատկապես մեծ նշանակություն է ստանում և յուրահատուկ ձևով պաշավում, երբ մարգն անցնում է նստակյաց կյանքի, սկսում ղբաղվել երկրագործությանը և անասնապահությանը, իր բնակատեղիները հիմնականում կառուցելով գետահովիտներում: Դեռ շաա հնուց սկսած բաղմաթիվ աղբյուրների ակունքներ, անգամ գետեր պաշտվել են, գարձել սրբաանդիներ: Լորտու-օձի պաշաամունքն էլ անխզելիորեն առնչվել է ջրի հետ: Գետերի օձապտույտ հոսանքները ևս կարող էին թելագրել օձի ե ջրի միջև եղած այս ղուգորգությունները⁸:

Շումերական գիցարանում ծովի աստված էան համարվել է նտե խորհրդապաշաական ջրապաույաի, հորձանքի (Արգուի) աստված, որը երկիրն օղակել, շրջապատել է որպես օձ⁹: Այսանղ ևս մենք տեսնում ենք օձի ե ջրի նույնացման օրինակներից մեկը:

Հայանի է, որ լորտուները բուն են գնում խոնավ աեղերում, աղբյուրների, գետերի մոա և գտշտ են գուրս գտլիս հաակապես երկնային ջրերի թափվելու ժամանակ, այսինքն՝ անձրևների ժամանակ¹⁰: Ինչպես Բ. Ա. Ռիբտ-

¹ Дж. Томсон, *узг. աշխ.*, էջ 112—113,

² Э. Тэйлор, *узг. աշխ.*, հատ. II, 1897, էջ 234,

³ Дж. Томсон, *узг. աշխ.*, էջ 112,

⁴ Э. Тэйлор, *узг. աշխ.*, էջ 288,

⁵ Վ. Խաչատրյան, *Խեթական բենոաղի տեքստերը զաղտնիքնորը*. «Գաբուեւս ամսագր», № 8—9, 1967, էջ 67:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Б. Рыбаков, *узг. աշխ.*, էջ 36, նկ. 13,

⁸ Յ. Քրուտյան, *узг. աշխ.*, էջ 301:

⁹ Մ. Միսայան, *Օձը աղբյուր ամենայն բարեաց*, Լոյս, 1927, № 1, Կալիֆորնիա, էջ 31:

¹⁰ «Религиозные верования...», стр. 16.

¹¹ Б. А. Рыбаков, *узг. աշխ.*, էջ 36, 37, 46:

կովն է նկատում, օձը նախնադարյան երկրագործի մտապատկերում այսպիսով պապվում է անձրևի երևալու հետ և պատկերացվում հավանաբար որպես միջնորդ երկրի, որի վրայով նա սողում էր ու թաքնվում նրա խորքերում և երկնքի միջև, որտեղից նա կարող էր անձրև բերել...¹։

Առեկտյան Աֆրիկայի բարբարոս ցեղերից մեկի մոտ տարածված է պատմություն «Մուվային մեծ օձի մասին»։ որտեղ ասվում է, որ մեծ օձը երբեմն դուրս է դալիս ծովից, հասնում մինչև երկինք և երևում է հատկապես հորդ տեղումների ժամանակ²։ Անախլան կղզիներից Հաիտիում՝ օձերի աստվածը՝ Դամրալա-ուեդոն, անձրևների տերն է, ապրում է ջրամբարներում, լճերում, աղբյուրներում, որոնց պահապանն է ինքը³։ Դամրալա-ուեդոն պատկերվում է ղուլլի⁴։

Օձի վերոհիշյալ հաականիշների հետ հետաքրքիր աղբյուրներ ունի շումերական աստված էնկին, որն, ըստ ավանդության, «աստվածների ամենախմաստունն է, ապրում է մեծ անդունդում՝ Աբդուլում, որի խորքերը ըստ իրենից, ոչ մեկը չի տեսել։ Այդ անդունդի ջրերով է նա ոռոգում երկիրը։ Նրա նա ընկած է վեր և մոտենում երկնքին, խոնավությունը կուտակվում է երկնային ավազանում և որպես առատ անձրև թափվում երկրի վրա։ Որը նա մոտենում է երկրային սկավառակին, ապա դեպքերի ահուճները հորդանում են թարմ, սառը ջրով և լցվում չորացած հունները, կանաչները, եղեղները և ծառերը աղահորեն ներծծում են ջուրը և ամրողջ աշխարհը կենդանանում, դարձնում է և սկսում աղատ շնչել»⁵։

Օձը նշխարաբանում, Բաբելոնում և այլուր ճանաչվել է որպես Լուսնի հնազույն սիմվոլ⁶։ Ըստ է. Յերենի, օձը եզան եղջյուրների և ձկան նման Լուսնի մահիկի մեկ այլ սիմվոլն է⁷։

Նվ իրոք, օձն իր վերոհիշյալ հաականիշներով, երկարակեցությամբ, անմահության որպես պտուղի, կենաց ծառի պահապան, որպես ջրի աստվածություն, անխելիորեն առնչվում է Լուսնի պաշտամունքի հետ։

Լուսնի և օձի միջև եղած կապը ըխում էր նաև ժողովրդական այն պատկերացումից, ըստ որի «օձն ունի այնքան օղ, որքան օր կա ամսվա մեջ»⁸։

Ինչպես վերը նշվեց, դարգացման մի որոշակի փուլում Լուսնի պաշտամունքը աղերսվում է հայր աստվածության հետ։ Բոլոր ժողովուրդների մեջ լայն տարածում է գտել այն պատկերացումը, որ ծննդաբերության ֆունկցիաները կանոնավորում է Լուսինը, ամենուր Լուսինը համարվել է կանանց հղիության պատճառը⁹։ Որոշ հետամնաց ժողովուրդների պատկերացմամբ, օրինակ, ըստ մաորիների, բոլոր կանանց իսկական ամուսինը Լուսինն է¹⁰։ Մուրբեյան կղզիներում Լուսինն պատկերվում են երիտասարդ տղամարդու կերպարանքով, որը արգասավորում է կանանց¹¹։

¹ Նույն տեղում, էջ 37։

² Յ. Թեյլոր, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 281։

³ И. Лаврецкий, Боги в Тропиках, М., 1967, էջ 108։

⁴ Նույն տեղում, էջ 106։

⁵ Д. Г. Редер, նշվ. աշխ., էջ 30։

⁶ Э. Церен, նշվ. աշխ., էջ 107։

⁷ Նույն տեղում, էջ 119, 124։

⁸ Дж. Томсон, նշվ. աշխ., էջ 212։

⁹ Նույն տեղում, էջ 206։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 208։

¹¹ Նույն տեղում։

իր հերթին օձն ամենուր համարվում է կանանց հրապուրողը. դալթակը-
դողը¹։ Ըստ Զ. Թոմսոնի՝ օձի ֆալլաձև լինելն է հավանաբար նպաստել նման
համանմանությանը²։

Հունաստանում ևս օձը ճանաչվել է որպես կանանց դալթակդիշ. այն
ապացուցվում է էպիդավրում՝ Ասկլեպիսյի (հերոս օձը) տաճարում հայտ-
նաբերված արձանագրություններով, ըստ որի չքեր կինը այդ տաճարում
հղիանում է երազում տեսած աստծու՝ օձի հետ ունեցած հարաբերությունը և
ինը ամիս հետո ծնում զույգ տղաներ³։

Օձի ու ջրի միասնության, նույն ֆունկցիան կատարելու լավադույն ապա-
ցույցներից մեկը կարելի է համարել մեղանում և տարբեր ժողովուրդների
մեջ սարածված այն հավատալիքը, ըստ որի կանայք հղիանում են ջրից։
Օրինակ, Սասնա-ծռերում Մովսիսարր հղիանում է ջրից և ծնում երկվորյակ-
ներ՝ Սասսուսարին և Բաղդասարին⁴։

Անջուշտ նման ֆունկցիա է կրել Այրիվանքի (Գեղարդ) ներսում հեթա-
նոսական շրջանի սրբազան ավաղանի մեջ սառերկրյա աղբյուրներից ցայ-
տող ջուրը, որը, ինչպես Ն. Տոկարսկին է նշում, չլրեր կանանց սնտոխապա-
տական հարգանքն է վայելում⁵։

Շատ ժողովուրդների մոտ ընդունված է եղել հարսնացուին հարսանիքից
առաջ լողացնել մոտակա գետում, կամ դետից բերած ջրով և այդ ծեսը մեծ
մասամբ նշանակել է նրանց զարձնել երեխա ունենալու, ծննդաբերելու ըն-
դունակ⁶։ Օրինակ՝ Հունաստանում հարսնացուները Սկամանդրում լողանալիս
դետի աստծուն աղոթում էին ասելով՝ «Սկամանդր, վերցրու իմ կուսություն-
ներ»⁷։ Ինչպես Զ. Թոմսոնն է արաահայտվում, աղջիկները, որոնք ջրում լողա-
նալով դառնում էին հարս, հանդիսանում էին ջրահարսի կենդանի նախա-
տիպեր՝ «հարսնացուներ», որոնք իրենց գիրկն էին ռացում գետերի ասսված-
ներին և ծնում հերոս, զույգ տղաներ⁸։

Հին Արևելքի շատ ժողովուրդների մոտ Մայր աստվածուհին հաճախ
պատկերվել է զույգ օձերի ուղեկցությամբ։ Կարելի է ենթադրել, որ դրանք
Ուայր աստվածուհու, պտղաբերության աստվածուհու զույգ հերոս որդիներն
են, որոնք օձից, ջրից ծնված լինելով, օձ են պատկերվում և արտահայտում
պտղաբերության խորհրդանիշը։

«Մայր աստվածուհու բազմատեսակ պաշտամունքներում օձի նշանակու-
թյունը ստատիկ և անփոփոխ է, նրանում կերպարանավորվում է պտղաբերու-
թյան համընդհանուր դադսփսրը»⁹։ Բացառված չէ, որ մեր «վիշապ» կոթող-
ների վրա զույգ օձերի զարդապատկերը նույնպես պտղաբերության խորհրդ-

¹ Дж. Томсон, *срв. азбу.*, էջ 200, 212.

² Նույն տեղում, էջ 209.

³ Նույն տեղում, էջ 212—213, Евг. Кагаров, *срв. азбу.*, էջ 292.

⁴ «Սասնա-ծռեր», խմբագրեց Մանուկ Աբեղյանը, Երևան, 1936, էջ 309—310.

⁵ Н. М. Токарский, *Архитектура Армении IV—XIV вв.*, Ереван, 1961, стр. 298.

⁶ Дж. Томсон, *срв. азбу.*, էջ 221.

⁷ Նույն տեղում, էջ 222.

⁸ Նույն տեղում.

⁹ П. М. Кожин, В. И. Саринянц, *Змея в культовой символике азиатских пле-
мен, История археологии и этнографии Средней Азии*, М., 1968, стр. 39.

ոտնիշ ծառայել, քանի որ մեր զարգարվեստում զույգ օձերը մեծ մասամբ հանգես են դալիս կենաց ծառի ու պտղաբերության ֆոնի վրա:

Հուսնի հեռ կատարվող բնական երևույթները՝ ծնվելը և մահանալը, մեծանալը, փոքրանալը և նորից վերածնվելը, մարգկանց մտապատկերում նրանց դարձրել են կյանքի վերածննդի համընդհանուր խորհրդանիշ և ներկայիս հետամնաց ժողովուրդների մոտ մահից հետո վերածնվելը ասոցացվել է Լուսնի ծաղման հետ: Օրինակ, Աֆրիկայի բարբարոս ցեղերի մոտ նորալուսնի մամանակ մեծ տոնախմբություններ են կատարվում: Հուսնը նորելիս Կոնգոյում մարգիկ ծնկաշոք արտասանում են՝ «Թող իմ կյանքն էլ ալգայես նորվի, ինչպես նորվում ես գուշ»:

Օձը սրպես Հուսնի խորհրդանիշ, նույնպես աղերսվել է վերածննդի դադարի հետ և, ինչպես վերը տեսանք, Նգիպտոսի «մեռյալների գրքում» տղթում էին, որ օձ դառնան, որպեսզի նորից վերածնվեն: Հավանաբար մեռնող և վերածնվող բնությունն արտահայտած լինելու համար է նաև, որ օձերը «վիշապ» կոթողների վրա պատկերվել են զույգ:

Զույգ են պատկերվել զոհված եղան պոչի պարուրած և փաթաթված քով վիշապ-օձը՝ Աֆդահա-յուրտի ձկնակերպ կոթողի վրա³: Սիսիանի ժայռապատկերներում ևս զույգ վիշապ-օձերի յուրաքանչյուրի գլուխը զույգ պարուրով է արահայտված: Թոխմախան-գյուլի քառակող կոթողի զոհված եղան երկու կողմում պատկերված եռանկյունիները, հավանաբար, դարձյալ զույգ վիշապներ են խորհրդանշում: Մուրջախեթի կոթողի վրա պատկերված է օձ, որն ունի մեկ մարմին, երկու գլուխ⁴:

Շիրակացիները գրում է, որ Հուսնն ունի երկու ընծայարներ (սյսինքն ուղեկից, նրա բնավորությունը որոշող) աստղեր՝ Հրատը և Լուսաբերը, որ հեթանոսների վկայություններ Հրատը՝ շարի, խավարի մարմնացումն է, իսկ Լուսաբերը՝ լուսսի և բարոն⁵: Այս փաստը ևս հավաստում է վիշապ-օձի, որպես Հուսնի սիմվոլի, զույգ լինելու հանգամանքը, նրա շար և բարի լինելու, մեռնելու և վերածննդի հանգամանքը:

Ինչպես վերը նշվեց, «վիշապ» կոթողների վրա պատկերված են նաև զույգ թռչուններ:

Զույգ թռչունների զարդանկարը հայկական զարգարվեստի, դորգադործության, քանդակագործության և փայտի մշակման բնագավառի ամենասիրված մոտիվներից մեկն է և մեծ մասամբ հանդես է գալիս կենաց ծառի ու պտղաբերության ֆոնի վրա, որից ելնելով Ա. Մնացականյանը նրանց համարում է ծնող-պույղեր⁶, իսկ վիշապ կոթողների վրա պատկերված զույգ թռչունները՝ ձեռք զույգի միասնության խորհրդանիշ⁷: Քանի որ, իրոք, մեր վիշապ-

¹ Дж. Томсон, 1927, т. 1, № 209:

² Э. Тэфльор, 1924, т. 1, № 11, № 338:

³ Л. Бургелуан, 1924, т. 1, № 184, № 4:

⁴ Գ. Կառախանյան, Գ. Սաֆյան, Ժայռապատկերներ Սյունիքում, «Սովետական արվեստ», 1967, Երևան, № 1, № 31:

⁵ Л. Бургелуан, 1924, т. 1, № 185, № 9:

⁶ Л. Меликсет-Бекон, 1924, т. 1, № 34, № 6:

⁷ «Երբեք մասնագործությունը», № 325:

⁸ Ա. Մնացականյան, Հայկական զարգարվեստ, Երևան, 1955, № 214—215:

⁹ Նույն տեղում, № 240:

կոթողները պտղարբուսության հետ են աղերսվում. հնաբավոր է, որ զույգ թռչունները հանդիսանային նաև ծնող-զույգերի խորհրդանիշ:

Թռչունը հնադույն ժամանակներից սկսած Արևի սիմվոլն է արտահայտել: Հնդիկների սրբազան Ռիգվեդայում մեկ դեպքում Արևը հանդես է գալիս իրրև գեղեցիկ թռչուն, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ երկնակամարում ամպերի սիջող վեր սլացող «ոսկեդեղին արծիվ»²: Որ արեգակը անձնավորվել է երկնակամարում թեաժող թռչունի կերպարանքով, վկայում են նաև մեր հանելուկները³:

Հնդհանուր առասպելաբանության մեջ դեղեցիկ սղջիկը արեգակի անձնավորումն է և ըստ Մ. Արեգյանի, մեր էսլոսում էլ Քառսուն ճող ծամը Արևի անձնավորումն է: Հետևարար թռչուն-արևը կապված է կանացի սկզբի. մայր աստվածուհի Նատ: Համալայ ըրոր ժամանակներում և ըրոր ժողովուրդների մոտ մայր աստվածուհի սրբազան կենդանին թռչունն է եղել: Օրինակ՝ Փյունիկիայում և Ասորիքում Դերկետոյի սրբազան կենդանիներն էին աղավին և ձուկը⁴: Փրուդիայում՝ Գորդոնի ու ինքնիներին մեկում աստվածամայր Կիրելան պատկերված է թռչունի քանդակը ձեռքին⁵ և այլն:

Մթա III հազարամյակի մշակույթում թռչունի զարդանկարը մեծ մասամբ զուգորդված է օձ-վիշապի հետ, որը ներկայացվում է պարուրաձև փաթթվածքով: Օձ-թռչունի ամենացալտուն արտահայտություններից մեկը մենք անսում ենք Շենգավթի խեցեղենի զարդանախշերում:

Շենգավթի սև փայլեցրած կարասներից մեկի ուռուցիկ իրանը զարդարում է մի կոմպոզիցիա, որի կենտրոնը զրազեցնում է եռանկյունաձև իրանով, երկար և ըստ կտուցով թռչունը՝ շրջապատված ըստմադարար սլարույրներով—օձերով (նկ. 78): Կոմպոզիցիայի հիմքից սկիզբ առնող և անկյուն կազմող ժապավենների միջով անցնում է ալիքաձև զիզզող գոտի, որը ներմուծություն է մթա III հազարամյակի խեցեղենի զարդանախշերում և անշուշտ ջրի սիմվոլն է արահայտում (միջին բրոնզի դարաշրջանում, ինչպես IV դիսում տեսանք, այն դառնում է գունազարդ խեցեղենի հիմնական զարդամոտիվներից մեկը): Կոմպոզիցիայի ծալքաթևերը դարձյալ թռչուն են պատկերում, որոնք վերջավորվում են մոնումենտալ, ըստմադարար սլարույրներով:

Ամրոզույթյամբ վերցրած այս կոմպոզիցիան կարծես ընթացյան զարթոնքն է արտացոլում, ջրերի հոսքը, դարնան ավետարեր թռչուն-արևը՝ շրջապատված ըստմադարար իդարույրներով, որոնք վիշապի խորհրդանիշն են, Լուսնի խորհրդանիշը: Ծալքաթևերի թռչունները ըստմադարար պարույրներով վիշապ-թռչունի, այսինքն Լուսնի և Արևի համագրություն են ներկայացնում: Նրանցով կարծես ժամանակի հասկացողությունն է արտահայտվում, լույսի և խավարի, դիշերվա և ցերեկվա, արևամուտի և արևածագի հասկացողությունը, հավերժ շարժման, անվերջության դադափարը:

¹ «Религиозные верования...», стр. 13.

² Ա. Բ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Նրևան, 1960, էջ 98:

³ Նույն տեղում, էջ 97:

⁴ Մ. Արեգյան, Հայ ժողովրդական վ'ալ, Ազգագրական հանդես, XVII դիրք, 1906, № 1, էջ 13:

⁵ Նույնի, Վիշապներ կոչված կոթողներ... էջ 72:

⁶ И. М. Дьяконов, Предыстория Армянского народа, Ереван, 1968, էջ 133, նկ. 23:

⁷ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., նկ. 40:

Այս դարդանկարի վերծանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ժողովրդական ավանդություններում պահպանված ժամանակի հասկացողությունը:

Հստ մի ավանդության, «ծերունին նստած է մի բարձր լեռան վրա և իր ձեռքին ունի երկու կծիկ թել. մեկը՝ սև, մյուսը՝ սպիտակ: Դրանք դիշերվա և ցերեկվա խորհրդանիշներն են: Երբ ծերունին, որ կոչվում է «ժուկ ու ժամանակ», սև կծիկը վրորում է լեռնի վայր և սպիտակը սկսում է կծկել՝ մրթնում է, ե ընդհակառակը, երբ սպիտակն է վայր թողնում և սևը կծկում՝ լուսանում է»¹: Կարելի է գուգահեռ անցկացնել կծիկ թելերի և վերոհիշյալ բաղադրարար պարույրների միջև, իսկ նրանց վայր թողնող և կծկող ծերունուն դարդանկարում փոխարինում են թռչունները:

Ժամանակի բմրոնման տեսակետից հետաքրքրական է նաև հայկական հանելուկներից մեկը.

Սև կծիկը վեր նետեցի,

ձերմակը վար ցրպի:

(Մութ և լույս)²:

Այսպիսով, վերոհիշյալ դարդանկարը պտղաբերության հետ կապված պատկերացումների մի բարդ կոմպլեքս է ներկայացնում, արտացոլում է պաղարեության անհրաժեշտ երկրի և երկնքի, լուսնի և արևի միասնության գաղափար, ժամանակի հասկացողությունը, որը կարևոր դործոն է դառնում երկրագործի համար՝ կապված եղանակների փոփոխության, անձրևի, բերքի հասունացման հետ և այլն: Նման թռչուն-վիշապի կարելի է հանդիպել Գեղամա լեռների ժայռապատկերների շարքում:

Թռչուն-վիշապը մի արականադր դեղեցկության մեջ է պատկերված Կիրովականի դեղնա-դարչնագույն փայլեցրած մակերեսով կարասի վզի բեկորի վրա (№ 1455 դ): Այստեղ վիշապ-թռչունը կրկնակի է հանդես գալիս (նկ. 77): Կոմպոզիցիայի կենտրոնում այն կաաարված է ռելիեֆ-նկարակամ եղանակով: Ունի արականադր մեծ, երկար կտուցով դուրս, որը դեր-իշխում է փոքր եռանկյունաձև իրանի վրա: Ցայաուն է արահայալված նաև վիշապը՝ սարուրած և ոլորված պոչը: Կաուցի ծայրը, վզի հիմքը, եռանկյունաձև իրանը, ոաքերը ծածկված են խորաքանդակ ըջիջաձև ներկումներով, որոնք կամ ջրի կաթիլների, կամ պտուղի հատիկի արտահայտությունն են և ապացուցում են թռչուն-վիշապի՝ Արեի և ջրի, Արևի և Լուսնի, այսինքն պաղարեության սիմվոլ լինելը: Թռչուն-վիշապը վերևից եղերված է դարձյալ թռչուն-վիշապով, որի մարմինը ներկայացված է ռելիեֆ գոաիով և ավարտվում է թռչունի գլխով, որի վզի կեաաշարը հավանաար շեշտում է նրա ջրային բնույթը, դուցե և խորհրդանշում անձրևի կաթիլները:

Մթա III հաղարամյակի վաղ և միջին փուլերին վերաբերվող խեցեղենի դարդանախշերի դերադանց մեծամասնությունը ոճավորված թռչունի և վիշապի միասնություն է ներկայացնում, ընդ որում, մարմինը թռչունի սիմվոլն է, իսկ գլուխը՝ վիշապի, որը պարույրով է արտահայտված³:

¹ Ս. Ռ. Հաբուրյունյան, Հա ժողովրդական հանելուկներ, էջ 102:

² Նույն աղում:

³ Է. Խաղաղյան, Հայպպա լեռնաշխարհի մակույթը մթա III հաղարամյակում, աղ. XX, վերևից II-ը, աղ. XIX, մեջտեղի շարք, աղից, էջ 62, նկ. 12: Նույնի, Հեաախոդական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, աղ. V, նկ. 1—7, ներքևում ձախից:

Միջադեպերում օձը և աղավինին խորհրդանշել են լուսին և Վեններա, ըստ աստվածաշնչի՝ Ադամ և Եվա, ըստ ասուրացիների՝ Սին և Իշտար¹:

Հին Արևելքում դիւսավոր աստվածությունները միշտ պատկերացվել են ուղիղ, ընդորոժ մեկը՝ տղամարդ, մյուսը՝ կին²:

Հայկական լեոնաշխարհում, ինչպես խեցեղենի դարդապատկերներն և՛ հուշում, մթա III հաղարամյակից օձը և թռչունը համատեղ են պատկերվել. մեկ մարմնով արտասայտվել և անշուշտ նույնպես խորհրդանշել լուսին և Արև, այսինքն ջուր և ջերմություն, որոնց զուգորդությունն այնքան անհրաժեշտ էր պտղաբերության ու բնության զարթոնքի համար: Զարդացման վերոհիշյալ փուլում լուսին-վիշապը արդեն ներկայացվում է որպես տղամարդ-աստվածություն, իսկ Արև-թռչունը՝ կրն-աստվածություն:

Այսպիսով, վիշապի և լուսնի պաշտամունքը մթա III հաղարամյակից սկսած աղերսվում է տղամարդ-աստվածության հետ: Անշուշտ վիշապի պաշտամունքի նշված փուլի հետ է աղերսվում Վահագնի պաշտամունքը՝ զարդացման իր վաղ շրջանում:

Հին հայկական մատենադրության մեջ Վահագնը անվանված է վիշապաքաղ, որը հարարարգված է վիշապ և քաղ (արու այծ) ըստերից և նշանակում է վիշապայծ³: Հնում լեոնային այծը՝ օձի և վիշապի նման նույնպես ճանաչվել է որպես հզոր ուժի մարմնավորող, աղերսվել ջրի պաշտամունքին. կենաց ծառին: Ինչպես վերը տեսանք՝ Շումերի կառավարիչները հաճախ համեմատվում են հզոր այծի հետ, դիւսավոր աստվածներից մեկը անվանվում է «Ջրերի այծ», կամ Միջադեպի կնիքների վրա այծը հանդես է դալիս որպես սրբազան կենաց ծառի պաշտպան:

Վիշապի և այծի համադրություն կարելի է համարել Շենդալթի ամաններից մեկի վրա պատկերված այծերի շարանը⁴, որոնց պարուրաձև ավարտվող պոչը վիշապի խորհրդանշն է: Այսպիսով «վիշապը» և այծը կրել են նույն ֆունկցիաները և ներկայացրել ջրի ու պտղաբերության աստվածության «վիշապի» պաշտամունքն, սկսած մթա III հաղարամյակից:

Անդրադատնալով Արևի և լուսնի պաշտամունքին, ավելորդ չէ հիշատակել, որ մեր ժողովրդական ավանդական դրույցներում և հանելուկներում Արևը և լուսինը մեծ մասամբ համատեղ են հանդես դալիս:

Ինչպես վերը տեսանք, նրանց մի մասը վերապրուկային ձևով պահպանել է Արևի և լուսնի այն համակցությունը, երբ լուսինը կապվում էր մայր-աստվածության հետ: Սակայն կան այլ ավանդական դրույցներ և հանելուկներ, որոնք աղերսվում են հայրիշխանության ժամանակաշրջանի հետ, սրտեղ Արևն անձնավորվում է քրոջ, իսկ լուսինը՝ եղբոր կերպարանքով:

Քույր ու եղբայր են, մինն առավոտ է ծնվում, Լրեկայան մեռնում, մյուսը Լրեկոյան ծնվում, առավոտը մեռնում: (Արև և լուսին)՝ Երբեմն էլ Արևը և լուսինը դրսևորվում են կնոջ և ամուսնու փոխհարաբերությամբ⁵:

Նույն համադրությանը մենք հանդիպում ենք նաև ներկայիս մի շարք հեռամենաց ցեղերի մոտ. օրինակ՝ Հարավային Ամերիկայում, Մրոկորի ցե-

¹ Յ. Բերես, նշվ., աշխ., էջ 119:

² Религиозные верования..., стр. 35--36.

³ Ռ. Առաքելյան, Դիւսությունների վիշապաքաղ հաճախի մասին, Տեղեկագիր, № 2, 1921 էջ 75:

⁴ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 186, աղ. № 1:

⁵ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁶ Նույն տեղում:

դերի մոտ լուսինը ամուսնու դեր է կատարում, իսկ Արևը՝ կնոջ, կամ Բե
'ուանագալում, Իոսկուի մասին օտտավական պատմվածքում՝ Արևը և լուսինը
բույր և եղբայր են²:

Թռչուն-վիշապ են մարմնավարում մթա III Շազարամյակի բազմաթիվ
այլ դարդապատկերներ. օրինակ, Լոանկյունաձև իրանով բոլոր այն թռչուն-
ները, որոնց պոչն ավարտվում է պարուրաձև ոլորվածքով: Նրանք Շենգավ-
թի կարասի զարդանկարի ծալրաթևերի թռչուն-վիշապից տարբերվում են
նրանով, որ օձը խորհրդանշող պարույրը վերջինիս մոտ թռչունի ոտքերին է
փոխարինում, իսկ մյուսների վրա այն ղետեղված է պոչին: Այսպիսի թռչուն-
վիշապի համադրություն է ներկայացնում Ղարա-թափայի օջախի հենակի
թռչունը՝ պարուրաձև պոչով (№ 1461):

Նկ. 104. Դուրդարյա թափ՝ Շենգավթից:

Արևիկում հայանաբերված կավամանի վրա, Լոանկյունաձև իրանով
թռչունի կողքին պատկերված է օձ՝ զիզգաղաձև մարմնով (նկ. 75): Այստեղ,
և թռչունը, և վիշապը երկրաչափորեն են արտահայտված:

Շենգավթում թռչուն-վիշապը գտել է նաև իր գունային արտահայտու-
թյունը: Հայտնաբերված սև փայլեցրած, արտաքինից երկրաչափական ուր-
դազոստիով թասի ներսում բաց-գեղնավուն հիմնագույնի վրա կարմիր ներկով
պատկերված է հմայական մի անասան (նկ. 104):

² Թ. Թաթև, Первобытная культура, т. I, стр. 256.

³ Նույն տեղում, էջ 257:

⁴ Ս. Սարգսյան, Նժ. աշխ., էջ 187, աղ. LXI:

Կոմպոզիցիայի կենտրոնում կարծես ներկայացված է անմար կրակի պաշտամունքային կլոր օջախը՝ հողակցված օձանման մարմինների, սվաստիկայի և հավանաբար լուսինը խորհրդանշող թասի-շրջանակի հետ: Օձը մեկ դեպքում թռչունի ոտքին է միացած, մեկ այլ դեպքում թռչունի վզին կամ ևտուցին: Կարծես ե՛ թռչունը, և՛ վիշապ-օձը զույգ են պատկերված: Թռչունի զույգ լինելը զույգ կտուցով է արտահայտված (մեկը երկար, մյուսը կարճ), իսկ օձը զույգ զիզազով: Կետախաչ (սվաստիկա) արտահայտող զարդանկարը նույնպես զույգ թռչուն է պատկերում: Ծնող-զույգերը՝ երկիրը, երկինքը և նրանց զավակը՝ պտուղը, պտղաբերությունը: Թռչունների եռանկյունաձև իրանը պտղաբերության սիմվոլն է արտահայտել, մայրության սիմվոլը, որը դարերի ընթացքում պահպանել է իր իմաստը, դարձել նաև Անահիտ աստվածուհու խորհրդանիշը և խարանվել նրան զոհաբերվող ցուլերի ճակատին:

Այսպիսով, Շենգավթի թասը հավանաբար պաշտամունքային ծեսին նվիրված մի թաս է. հմայական նշանակություն ունեցող դյուխող մի թաս, լուսնի հետ կապված, երկնային կենարար շրերը դյուխող մի թաս, որի զարդանկարում իրենց արտահայտությունն են գտել պտղաբերության անհրաժեշտ բնության աստվածի հետ կապված պատկերներ:

Հին ժամանակներում նման հմայող թասերի դեպի երկինք պարզելը կապված է եղել պտղաբերության հմայության, վերածննդի զաղափարի հետ:

Նման հմայաթասեր մեզ հայտնի են շումերացիների մոտ, սկսած դեռևս մթա V հազարամյակի վերջերից: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Սամարայում հայտնաբերված գունազարդ թասերից մեկը³, որի կենտրոնի սվաստիկայի շուրջը պաշտոն են դրոծում ձկներ և զիզազաձև, օձի մարմնով թռչուններ՝ կտուցներին ձուլ, որն անշուշտ պաղաբերության, բաղամանալու սիմվոլն է արտահայտում: Այսպիսով, այստեղ հմայական դրոծողության մասնակիցները դարձյալ օձ-թռչուններն են:

Գունազարդ հմայաթասեր հայտնի են տրիպոլյան՝ մթա III հազարամյակի մշակույթին⁴: Այն լայն տարածում ունի նաև այլ ժողովուրդների ծեռերում, և միշտ կապված է պաղաբերության հմայության հետ:

Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, լուսինը երբեմն պատկերվել է նաև որպես թաս, կամ դավաթ, որից հոսել են կենաց շրերը և նրա հետ է տղերուվել վերածննդի գաղափարը: Ինչպես է. Ցերենն Լ. նկատել, լազաչի ամենուխոր շերտերում և նախապատմական մի շարք այլ դամբարաններում մեծածինքը ձեռքերին ունեն դեպի դեմքը պտրդած կավե թաս կամ դավաթ, որով կարծես ցանկանում են ծտրտվր հաղեցներ⁵: Այդ նույն սովորույթը նկատվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում՝ սկսած մթա III հազարամյակից:

Ինչպես վերը տեսանք, այդ ջուր և կյանք պարզևող թասը տղերուվել է զաղափարը, այդ իսկ պատճառով մեռյալների ձեռքերի մեջ են դրել վերածննդի գաղափարը, այդ իսկ պատճառով մեռյալների ձեռքերի մեջ են դրել վերածննդի հետ աղերսվող այդ լուսնի թասը կամ դավաթը:

¹ J. Mellaart, Earliest Civilizations of the Near East, London, 1965, p. 66, fig. 40 1.

² Б. А. Рыбаков, *Узр. աշխ.* էջ 28, նկ. 1. 3.

³ Նույն տեղում:

⁴ Թ. Աբրեհ, *Աշխ.* էջ 113—113.

Այսպիսով, պատահականություն չպետք է համարել Արաղածի «վիշապ-
նեւրից» ամենամեծի՝ և Զավախքի Գանձա դյուզի «վիշապի» վրալի՝ թասանման
խորութունները։ Նրանք անշուշտ նույնպես լուսնի սիմվոլն են և լուսնի հետ
կապված վերածննդի խորհրդանիշ են ծառայել։

Իմիդճակի կոթողի վրա եզան բերանից հոսող ջրի տակ կարծես թե՛ զա-
վաթ է պաակերված, որի վրա դեմ առ դեմ կանգնած են զուգ թռչուններ՝
Ինչպես տեսանք, զավաթը նույնպես լուսնի խորհրդանիշներից է։

Քանի որ թասը խորհրդանշել է լուսին, ապա մեր հանելուկներից ո՞ն-
կում թռչունի գոտիցիս լակուն՝ կարող էր Արև և լուսին խորհրդանշել։

Խալոք ըմ բնցավ էր'նուց

Ոսկի լական կար կտուց⁷։

Հավանաբար մթա III հազարամյակի խեցեղենի զարդարվեստին այն-
քան բնորոշ շրջանաձև կամ ձվաձև փոսիկների զարդանախշը նույն-
պես լուսնի թասի խորհրդանիշն է և գուցե լուսնի երկակի բնույթն արտա-
հայտած լինելու նպատակով է, որ այդ փոսիկները նույնպես մեծ մասամբ
դույզ-դույզ են պատկերված։

Ըստ հեթանոս նախահայրերի (Շիրակացու վկայությամբ) լուսնի կա-
նոնավոր շրջադիր կազմված է երկու կեսից, մեկ (մեզ անսանելի) կեսն ունի
չույսի ամրոզջ մասսան, մյուս կեսը, որ նման է առաջին կեսին, ունի դիշե-
րալին լույսի մասը⁸։ Մյուս կողմից, ինչպես վերը տեսանք, լուսինն ունի
երկու բնծայարներ։

Անշուշտ հարություն առնելու, վերածննդի հետ են աղերսվում Հայկական
լեռնաշխարհի մթա III հազարամյակում սկիզբ առած և մթա II հազարամ-
յակում լայն տարածում դուրս գալիս նավակաձև թասերը, որոնք ձևով հավանաբար
նմանեցվել են լուսնի նավին։ Այդ տեսակետից բնորոշ են միջին բրոնզի դա-
րաշրջանի դունազարդ նավակաձև թասերը, որոնց վրա պատկերված են երկ-
րալին ջուրը ներկայացնող ալիքները և երկնային, լուսնի ջուրը խորհրդանշող
պարույրները (նկ. 84, 85, տախտ. IV)։

Քանի որ մեր նախնիների պատկերացմամբ (որոնց հետ համամիտ է և
Շիրակացին) երկնային լուսատուները շարժվում են ոչ թե շրջանաձև, այլ
պտտվում հարթ մակերեսի վրա դրած հովի նման⁹, այսինքն պարուրաձև,
ապա կարելի է ենթադրել, որ օձ-վիշապի պարուրաձև պատկերումը, որը բնո-
րոշ է մթա III հազարամյակի մշակույթին, շեշտում է նրա կոսմիկական
բնույթը, նրա լուսատուի, լուսնի սիմվոլ լինելու։ Մյուս կողմից, երկրային՝
իրական օձերը, հանդստի վիճակում միշտ կծկված են լինում և միայն շարժ-
ման ընթացքում են ընդունում ձգված, ալիքաձև մարմին։ Այսպիսով, կարելի
է ենթադրել, որ օձերի դինամիկ վիճակը խորհրդանշել է ջրի հեղման պրո-
ցեսը։ Այն իր լավադույն սրտացույցումն է գտել հատկապես մթա II հազար-
ամյակի I կեսի դունազարդ խեցեղենի զարդանախշերում, որտեղ երկնային
ջրերի հոսքը՝ անձրևը, պատկերվում է ուղղահայաց ալիքների խմբերով, իսկ
երկրային ջրերը՝ զիզզազ ժապավենների մեջ (որոնցով հավանաբար դետերի

⁷ Բ. Բ. Пиотровский, նշվ. աշխ., էջ 14։

⁸ Լ. Մ. Меликсет-Бек, նշվ. աշխ., էջ 34, նկ. 10։

⁹ Լ. Բաղսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 187, նկ. 17։

⁴ Ս. Հաբարյանյան, նշվ. աշխ., էջ 96։

⁵ Անանյա Շիրակա, Космография, перевод с древнеармянского, предисловие и
комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатыан, Ереван, 1962, стр. 74.

⁶ Անանյա Շիրակա, Космография, стр. 80.

հունն է պատկերվել) ամփոփված ալիքաձև դոտիով: Այդ ժապավեններով ստեղծված անկյուններում հաճախ լողում են Առեր խորհրդանշող թռչուննար և մեղ հիշեցնում ժողովրդի մեջ պահպանված այն ավանդույթը, ըստ որի Արևն իր օրվա շրջապտույտը կատարելուց հետո, հոգնած իջնում է սրբադան օբե-
րում լողանալու և թարմանալու:

Այսպիսով, միջին բրոնզի դարաշրջանում ևս թռչունը և վիշապ-օձը մեծ տասամբ համաանդ են հանդես գալիս:

Ուշագրություն է արժանի նաև էջմիտծնում հայտնաբերված պոլիխրոմ երկկոնիկ իրանով կնուճը (տախտակ V, № 556¹), որի վրա պատկերված թռչունների շարանը և վերևից արևը վրա կախված սեպաշարերը, անշուշտ, խորհրդանշում են անձրև, բնության դարթոնք, դարուն, շարժում, փոփոխու-
թյուն:

Նկ. 105. Վիշապադարձ կարասիի՝ Մեծամորից:

Թռչունի և վիշապի միասնության և նրանց երկակի բնույթի լավագույն արտահայտություններից մեկը մենք տեսնում ենք Մեծամորի ուշ բրոնզե-դարյան շերտից հայտնաբերված դնդաձև իրանով կարասիի վրա: Կարասիի ուռուցիկ իրանը դարձված է զալարվող ուլիկի օձը, որը ավարավում է արագիլի ղույզ գլուխներով (Նկ. 105): Վիշապը վերևից և ներքևից շրջապտտված է հացահատիկը, հավանաբար հասկր ներկայացնող եղննաձև դասավորված հատիկների դարձադոտիներով, որը շեշտում է վիշապի կտուր պտղաբերության, հատիկի հետ:

Որ վիշապը պատկերվել է թևավոր թռչունի կերպարանքով, ապացուցում են նաև մեր ժողովրդական հանելուկները: Սյունիքի ժայռապատկեր-

¹ Ս. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 105:

ներում հանդիպում է թեմավոր վիշապ¹, որը բնորոշ է նաև մեր ձեռագրերի դարդարովեստին: Հատկապես հետաքրքրական է Երուսաղեմի ս. Հակոբի մատենադարանի ձեռագրերից մեկը, որի մեկ էջի վրա պատկերված է Թեմավոր վիշապ, իսկ մյուս էջում՝ վիշապը փաթաթված թռչունին²:

Զտիպալանց հետաքրքրական է մատենադարանի ձեռագրերից մեկում ձևող-դուլղերի՝ Ադամի և Եվայի ու կենաց ծառի դարձանկարը, որտեղ Եվայի կողքին դարձանկարից դուրս, աջ կողմից պատկերված է թեմավոր վիշապ, որն, ինչպես աեսանք, Ադամի և Եվայի խորհրդանիշն է: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում մի հին «դրոշմի» լուսանկար, ուր վիշապ-օձերի ծնող-պույզը թեմավոր լինելուց բացի, ունի նաև թռչնադուլի պոչ³:

Վիշապի և թռչունի միասնությունը հավաստող մեկ այլ օրինակի ենք հանդիպում «Օձ-Մայիլ» հեքիաթում, որի հերոսը օձ է, և այդ օձը ծնվում է թռչունի ձվից⁴:

Այսպիսով, ղեռես մթա III հաղարամյակից սկսած, վիշապ-օձը և թռչունը հիմնականում համասեղ են հանդես եկել, մեկ-ֆիդուրով արտահայտվել, և, շնայած դարգացման որոշ փուլերում նրանք արոհվել են, պատկերվել առանձին թռչունի կամ օձի մարմնով, սակայն նրանց միասնության գաղափարը դուրս շարունակ պահպանվել է և վերապրուկային ձևով հասել մեզ պարզաբանողակների, հեքիաթների, առասպելների միջոցով:

Վիշապի և թռչունի, այսինքն Լուսնի և Արևի միասնության մի շարք լավատրոյն մողայություններ են պահպանվել մեր էպոսում, հեքիաթներում, առասպելներում, հանելուկներում: Առասպելաբանության մեջ ոսկյա և ոսկեդուլը առնչվել է Արեգակի հետ⁵, հեռաբար մեր էպոսում օովի մեջ շողշողուն ակը բերանում պահած վիշապը, անշուշա, վիշապ-թռչունի, այսինքն Լուսնի և Արևի, չրի և Արևի, արակաև և իգակաև սկզբունքի համադրության վերապրուկային արտահայտությունն է. որն իր մեջ արդեն մարմնավորում է շարն ու բարին: Անշուշա նույն իմաստն են արտահայտում նաև վիշապի բերանում պահվող «ոսկի մատանի» կամ «ճրագի պես վառվող ոսկի խնձորը», որը Սահասարը իրում է վիշապից: Ինչպես Ս. Արեղյանն է նշում, պղնձե քաղաքում փակված աղջիկը, այսինքն քառասուն-ճյուղ Մամը (որիս աղատում է Ստնասարը) նույն ինքն արեգակն է, որին ծովային վիշապը հափշտակել է⁶: Օձի բերանում դտնվող «խուրնիկ հրեղենը» կամ «հուրնի հրեղենը» նույնպես շտիպալանց դեղեցիկ աղջիկ է կամ ծովային հավերժահարս⁷: Այսպիսով, օձի բերանի աղջիկը, ինչպես աեսանք, Արևի խորհրդանիշն է:

¹ Հեաագոտում է Գր. Կարախանյանը, սակայն ղեռես հրաաարակված չէ:

² Յ. Քյուրայան, նշվ. աշխ., էջ 262—263:

³ Ա. Մեադակուեյան, նշվ. աշխ., էջ 246, նկ. 574:

⁴ Նույն տեղում, էջ 518, նկ. 1026:

⁵ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», կազմեց և խմբագրեց Ա. Ղանալանյան, Երևան, 1930, էջ 257—258:

⁶ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁷ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

⁸ Նույն տեղում, էջ 10—11:

⁹ Ե. Լալալյան. Նոր Բայազետի դավառ, Աղգաղրական հանգեռ, դիրք XVII, 1908, № 1, էջ 93:

Որոշ ժողովուրդների դիցարանությունում վիշապի կողմից Արևի կլանումը դիտվել է որպես Արեւի խավարում¹։

Վիշապի և արեւ-աղջկա միասնության վերապրուկային արտահայտություններից մեկը պետք է համարել և այն հանգամանքը, որ մեր հեքիաթներում աղբյուրների շուրջ կտրող շար վիշապներն նվիրում են, կամ դո՛ւ մատուցում, ոչ այլ ինչ, քան ամենազեղեցիկ աղջկան։ Վիշապի և թռչունի կամ վիշապի և արեւակի (աղջկա) միությունից է, որ ծնունդ է առնում բարին. Վիշապը զեղեցիկ աղջկան ստանալուց հետո է ջուր աալիս մարդկանց կամ «Օձ-Մայիլ» հեքիաթում՝ թաղավորի աղջկա հետ միանալուց հետո է օձը իր շապիկը պատռում և տղա դառնում²։

Մեքսիկայում ջրի և անձրևի աստվածությանը երաշտի ժամանակ դո՛ւ էին մատուցում զեղեցիկ աղջիկներին։ Օրինակ, Չիչեն-Իցայում մայա ցեղի Կուկուկան (սրբազան օձ) տաճարի մոտ զոհվող ընական ջրհորի կամ սրբազան լճակի մեջ երաշտի ժամանակ ջրի և անձրևի աստված՝ Չակ-Մոուլին դո՛ւ էին մատուցում ամենազեղեցիկ աղջկան, որի հետ որպես օժիտ ջուրն էին նետում բաղամթիվ դարձրել, մեծ մասամբ ոսկուց պատրաստված³։ Փաստորեն զեղեցիկ աղջկան՝ Արևին ամուսնացնում էին ջրի և անձրևի աստված հետ։

Հետաքրքրական է նաև էլ-Դորադոյի ասքը՝ «ոսկե մարդու մասին»⁴, ըստ որի Սիպա թագավորի կինը ամուսնու դաժանությունից խելագարված իր աղջկա հետ նետվում է լիճը և այդ օրվանից այնպեղ ապրում է իր նոր ամուսնու՝ փեարվար օձի հետ⁵։ Բավական տարիներ անց, ինչպես քրմերի երգերում է ասվում, որպեսզի իրենց նախահոր սարսավելի արարքը ներվի, չիրա ցեղի թագավորները տարին մեկ անգամ ոսկու փոշով իրենց մարմինը ծածկելով սուղվում են լճի մեջ և լճի ջրերը լվանալով նրանց մարմինը ընդունում են ոսկին ու թագավորը դուրս էր գալիս ջրից, որից հետո ընակիչների կողմից ոսկուց դանադան թանկարժեք իրերի անձրև էր տեղում լճի մեջ⁶։ Այստեղ դարձյալ ոսկին արևի խորհրդանիշն է և պարզ է, որ արև աղջկա փոխարեն ջրի աստվածությանը դոհում են ոսկին։

Այսպիսով, մարդը ընություններն աստվածացնելով ղեկուս հնադույն ժամանակներից սկսած, այն դիտել է որպես շար և բարի ուժերի հավերժ պայքար և շարի նկատմամբ ունեցած վախի զղացմունքից նա պաշտել է նաև շարը։

Վիշապ-օձի մեջ միաժամանակ մարմնավորվել են և շարը, և բարին, լույսը և խավարը, մահը և վերածնունդը։

«... շար և բարի աարիքուտները կարող էին վերադրվել ոչ միայն տարբեր, այլև միևնույն աստվածություններին միասնաբար»⁷։

Չարի և բարու միասնությունը, որպես լեյտմոտիվ ընկած է վիշապի հետ կապված բոլոր հեքիաթների հիմքում։ Չար վիշապին ոչնչացնելուց հետո ալն

¹ Э. Тэфльор, *Կշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 304.

² «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», Ա. Ղանայանյան, էջ 264.

³ Ч. Галленкамп, *Майя*, М., 1966, стр. 164—165. З. Косидовский, *Կշվ. աշխ.*, էջ 311—312; В. Гуляев, *Америка и старый свет в доколумбову эпоху*, М., 1968, стр. 133.

⁴ Р. Кинжалов, *Искусство древней Америки*, М., 1962, стр. 158—159.

⁵ З. Косидовский, *Կշվ. աշխ.*, էջ 324.

⁶ Նույն աղբյուր։ Р. Кинжалов, *Կշվ. աշխ.*, էջ 158, 159.

⁷ Р. Առաքելյան, *Դիտողություններ վիշապաբաղ վահագնի մասին*, էջ 79.

վեր է ածվում նույն սկզբունքի բարի կերպերին: Վիշապը մշտապես ջրի պաշտամունքի հետ է կապված: Որպես շարի մարմնավորում նա կտրում է երկրային և երկնային ջրերը և նրան սպանելուց, ոչնչացնելուց հետո վեր ածվում իր հակադրությանը, որի հետեանքով և երկրային աղբյուրների ջրերն են հոսում, և երկնային ջրերը՝ անձրևները, թափվում: Մեկ գեպընդ գեպ լուսնի շար անձնավորում հանդիսացող վիշապը ցանկանում է հափշտակել կամ հափշտակում է արեգակը (որն իրեն աղջիկ է պատկերանում), մյուս դեպքում նույն երևույթի բարի անձնավորումը՝ ամպրոպային աստվածը կամ հերոսը կտրում է վիշապի դեմ. և աղատում արեգակին (որն իր էինն է կամ բույրը)¹:

Երկվորյակների դուալիստական առասպելը, որն ինչպես Ն. Շտեյնբերգն է ասացուցել, համարյա ընդհանրական է ամբողջ աշխարհի նախնազարյան ժողովուրդներին², անշուշտ բնորոշ է և Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների վերահիշյալ հնագույն մշակույթին: Մթա III հաղարամյակում, ինչպես տեսանք, վիշապ-օձը միշտ դույզ սլարույրով է արտահայտվել, որը լուսնի և խավարի, մահվան և վերածննդի հակադրությանը է դրսևորվում: Վիշապ կոթողների վրա ևս օձը և թռչունը դույզ են պատկերված, կամ Արեւի և Լուսնի դույզ ուղեկիցներից մեկը լուսնի ու բարձր է մարմնավորել, մյուսը՝ խավարի ու շաղի:

Սակայն դարգացման իր նախնական փուլերում շարի և բարու հակադրությունը ավելի վերացական ընդհանրություն է կրել: Չար և բարի սկզբունքների հակադրությունը և պայքարը, նրանց միջև եղած ռախումը անշուշտ մի նոր որակ է ստանում կենտրոնացած պետական իշխանության ձևավորման ժամանակահատվածում, երբ բաղմաստվածության գիցարանում ևս առաջ է քաշվում գերագույն աստվածությունը:

Ինչպես վերը տեսանք, մեր «վիշապ» կոթողները գարգացման երկարատև ուղի են անցել: Որպես երկրային ջրերի, անձրևի և ստղաբերության աստվածություն, պաշտամունքի ամենավաղ փուլերում այն աղերսվել է մայր աստվածության հետ (մթա V—IV հաղարամյակում), երկրորդ փուլում ներկայացրել է վիշապաբաղ Վահագնը (մթա III հաղարամյակում), և անշուշտ վաղ երկրագործական տնտեսության պայմաններում՝ գլխավոր, առաջնակարգ գեր իսողացել: Սակայն դարգացման մի նոր փուլում՝ կենտրոնացած պետական իշխանության ձևավորման շրջանում, երբ հին արեւելի համարյա բոլոր երկրներում գերագույն աստվածություն է գտնում երկնքի, կայծակի, ամպրոպի ու որոտի աստվածը, վիշապը որպես ջրի և ստղաբերության աստվածություն դառնում է երկրորդական, անշուշտ կազմելով երկնքի, որոտի ու կայծակի պաշտամունքի ասարներից մեկը:

Պետք է ենթադրել, որ Վահագն աստվածը պաշտամունքի իր երկրորդ փուլում «վիշապ» աստվածությունից գերաճում, գաղտնում է երկնքի, կայծակի ու որոտի գերագույն աստվածություն, իսկ «վիշապը» որպես ջրի և ստղաբերության աստվածություն գաղտնում է նրա պաշտամունքի բարձր կոմպլեքսի տարրերից մեկը՝ երկրորդական աստվածություն:

Այսպիսով, երկնքի աստվածության պաշտամունքային կոմպլեքսի մեջ

¹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, էջ 9:

² С. Толстов, Древний Хорезм, М., 1948, стр. 291.

են ամփոփվում Լուսնի, Արևի և Երկնօրի հետ կապված այլ աստվածություններ, այդ պատճառով էլ Վահագնը մեր մատենադրության մեջ պատկերվում է որպես թռչուն, հղոր ցուլ, հրաշունչ վիշապ և այլն:

Զարդացման վերջին շար և բարի ուժերի բախումը դառնում է ակնառու: Զրի կոմպլեքսի հետ կապված երկու հակադիր ուժերի՝ ցուլի և վիշապ-օձի միջև պայքարն ավելի քան սուր բնույթ է կրում:

Հին արևելյան ժողովուրդների դիցաբանությունում, որպես բարի ուժի մարմնավորող, մեկ դեպքում հանդես է գալիս օձը, մյուս դեպքում՝ ցուլը: Օրինակ՝ հին հրեական դիցաբանությունում երկու եղբայրներ ասոցացվում են երկու թռչնամի տոտեմների հետ, Մովսեսը՝ պղնձ օձի, իսկ Ահարոնը՝ ոսկե ցլիկի և այդ պայքարում հաղթանակում է օձը՝ Մովսեսը: Ս. Տոլստոյը աստվածաշնչի օձի և եղան այդ սույն բախումը հակված է տեսնելու Հունաստանում՝ Թեդեոսի և Մինոսավորոսի առասպելում, որտեղ աթենական հերոս Թեդեոսը՝ օձ հերոսը սպանում է մարաֆոնյան Մինոսավորոսին²:

Մյուս կողմից, Հին Արևելքի մեկ այլ ժողովուրդների մոտ որպես բարու մարմնավորող հանդես է գալիս ցուլը՝ եղբ, որը շատ հաճախ համարվում է երկնքի հերազույն ասածու, կայսրի ու սրտախ աստծու խորհրդանշաններից մեկը և պայքարում ամպրոպային ամպն ու փոթորիկը, պատասխանաբար խորհրդանշող շար վիշապի դեմ (որպիսին այն ներկայանում է նաև մեր ժողովրդական հեթանոսական, առասպելներում) և իր եղջյուրներով պատահաբանով շար ամպերը, անձրև է թափում երկրի վրա:

Ավանդություններից մեկում ասվում է, որ երկնային ջրերը երկրի վրա թափողը արջառն է, որի գոռալու ձայնը մարդիկ լսում են ամպերից:

Ցուլը որպես երկնքի գերազույն աստծու խորհրդանշաններից մեկը երևան է գալիս մի շարք ժողովուրդների մոտ, օրինակ՝ երկինքը, կայծակն ու ամպերուպը անձնավորող Թեդեոս աստվածը, որը խուրրո-սուբախական ժողովուրդների գերազույն աստվածությունն էր, ունեցել է աստծու ծառայողներ ի դեմս եղևների³, իսկ Ադիլեալում հայտնաբերված ոսկեֆր պատկերում է ուրարտական Թեյշեբային՝ ցուլի վրա կանգնած:

Խեթական դիցարանի հղանակի, ամպրոպի և կայծակի հովանավորող Դատա աստվածը ունեցել է նաև ցուլի կերպարանք⁴, Դատան կրել է մի շարք անուններ, որոնց թվում նաև «հղոր ցուլ» անունը:

Հնդկական ամպրոպային աստված Վերեթրագնա-Ինդրան հաճախ երևում է նաև ցուլ⁵, կամ պարսկական ամպրոպային աստված Տիշտրիտն ներկայանում է նաև որպես սպիտակ ոսկեղջյուր ցուլ⁶:

¹ С. Толстов, «Зв.», № 1, 1999.

² Նույն աղբյուր:

³ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 135:

⁴ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 47, 41, 48: Նույնի, Хурритские слова армянского языка, «Տեղեկագիր» № 5, 1951, էջ 30:

⁵ В. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, стр. 96, рис. 61.

⁶ Վ. Խաչատրյան, Խեթական հայկական դիցաբանական բնահանրություններ, Լրարեր, № 8, 1967, էջ 72—73:

⁷ Նույն աղբյուր, էջ 74:

⁸ Մ. Արեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողները..., էջ 22:

⁹ Նույն աղբյուր:

Ցուլի և օձի պայքարն սովելի մեծ հպորությունը երևան է գալիս Ավեստայում¹։ Տրեստանա-Ֆերիդունը՝ Ատվիալի (ցուլի, եզան) որդին, պայքարում է Աթղահակի (հրեշավոր օձի) դեմ և ուսանում նրան²։

Այսպիսով, «վիշապ» սուտվածությունը պահպանվել է նաև եզանակի դերադուն աստվածության դերիշխանության շրջանում և, որպես երեքորդական տոտվածություն, ինչպես IV դիտում անսանք, հիշատակվել է Բոզազ-Քլոյի և Խաս-Շամրայի խորհրդական տեքստերում։ Այն համախորհրտական դիցարտնի աստվածություն է և վերոհիշյալ տեքստերից շնայած պարզ չէ, թե «վիշապ» ինչ է կերպարանավորել, սակայն ըստ Չ. Բրանդենշտայնի՝ «ի հայտնի դալիս նրա կապերը՝ մեկ բուսական, մեկ կենդանական աշխարհը հետ»³։

Անշուշտ ջուր և պտղաբերություն է ադերսել, հողու վերածնունդ է հայցել Հույկսկան լեռնաշխարհի տեղաբնիկը, «վիշապ» կոթողները դնելով ագլյունների, դեանրի ակունքների մոտ, լճերի ափերին, բուսականության հարուստ լեռնալանջերին։

¹ С. Тоястов, *уշվ. աշխ.*, էջ 290։

² Նույն տեղում, էջ 294։

³ Г. Меликишвили, *уշվ. աշխ.*, էջ 114։